СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1983 — Ч. 10 (270)

ДО 50-ЛІТТЯ ГОЛОДУ НА УКРАЇНІ:

В. МОРОЗ: ГОЛОД 33 РОКУ Й УКРАЇНІЗАЦІЯ

В. МАЛІНКОВИЧ: ГОЛОД 1933 РОКУ

Я. МЕНАКІР: ЗАМОРДОВАНЕ СЕЛЯНСТВО

МАКСУДОВ: ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1927-38 РОКАХ

А. ЖУКОВСЬКИЙ: ТОГОЧАСНА ФРАНЦУЗЬКА ПРЕСА ПРО ГОЛОД НА УКРАЇНІ

А. БЕЗАНСОН: ПАМ'ЯТАТИ Й ДОСЛІДЖУВАТИ!

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Вибірка віршів з п'ятьох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'ятьох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА
Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світличиа Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Вовк.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гніздовського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Деталі піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, де він і тепер перебуває є; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діялектом.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Европі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

digitized by ukrbibloteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1983
Ч. 10 (270)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — OKTOBER 1983
MÜLLERSTR. 33, RGB.,' 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sucasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5. Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтей цього журналу друкуються і реєструються в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sucasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

digitized by ukrbiblioteka.org

Для народу, який втратив свою пам'ять, відродження неможливе.

Ален Безансон

Мабуть, трудно було б до цієї добірки статтей, присвячених сумній даті, знайти краще мотто, ніж цей афористичний вислів Алена Безансона з його статті, що друкується в цьому ж числі «Сучасности». Так, конечно потрібне: «знати, досліджувати, зафіксувати й аналізувати події», як висловився той самий автор. Наша добірка не претендує на повноту образу того трагічного року, але, попри це, вона все ж дає деяке уявлення про маштаби катастрофи і про пекельний задум тих, хто в ім'я збереження російської імперії намислив тоді знищення українського народу та продовжує цю політику й тепер.

Попри неминучі повторення, яких годі позбутися при наявності кількох статтей одночасно на ту саму тему, хочемо ще звернути увагу на розбіжності в числах загиблих від голоду. Це вислід цілковитої відсутности статистики. Тому всі автори базуються на припущеннях, які найчастіше коливаються між 4 й 7 мільйонами. Справжнє число, якого ніхто й ніколи не знатиме, було б десь посередині.

Ред.

ГОЛОД 33 РОКУ Й УКРАЇНІЗАЦІЯ

Паралелі і взаємозалежності

Валентин Мороз

X з'їзд ВКП(б) (1921 рік) ухвалив резолюції, в яких говорилося про конечність допомогти неросійським народам:

а) розвинути й зміцнити в себе радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів;

б) розвинути й зміцнити в себе діючі рідною мовою суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, складені з місцевих людей, які знають побут і психологію місцевого населення;

в) розвинути у себе пресу, школу, театр, клюбну справу і взагалі культурно-освітні установи рідною мовою;

г) створити і розвинути широку мережу курсів і шкіл як

загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру рідною мовою...[1]

Це був початок т. зв. «коренізації», цікавого й повчального явища у найновішій історії московської імперії. На Україні «коренізація» була реалізована термінологічно як *українізація*; цей термін знайшов широке застосування в офіційних документах 20-их років. У декреті 1923 року українізація формулювалася так:

«... Робітничо-селянський уряд визнає за потрібне... протягом найближчого періоду зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна рівність до цього часу поміж двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською і російською — недостатня... Життя, як показав досвід, спричиняє фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути цю нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низки практичних заходів, які, додержуючись рівноправности мов усіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне чисельності та питомій вазі українського народу на території УСРР»[2]

Є вже тенденція трактувати українізацію як акцію, почату з ініціятиви Москви; як тактичний хід, вжитий для «виявлення і знищення» свідомого українства.

Це крайність.

Був, звичайно, момент тактичної гри з боку Москви у справі українізації. Але,поперше, ця гра була вимушена. Подруге, імпульс у справі українізації витворився далеко за межами кремлівських планів і походив з зовсім інших джерел.

Могутня стихія відродження неросійських народів імперії, збуджена революцією 1917 року, продовжувала рухатись і після того, як мілітарно ці народи були переможені імперією. Процеси національного будівництва знайшли можливості для вияву і в радянських умовах. Конкретні факти й числа, зв'язані з процесом українізації, цікаві самі по собі. Але ще цікавішим є інший аспект: звідки черпали *шанси й можливості* діячі українізації в умовах тоталітарної однопартійности? Шанси полягали в тому, що за 20-их років у Радянському Союзі існувала ще друга партія, не оголошена і не реклямована. Звалася ця партія — *приватна власність*. Це дуже символічно, що в 1921 році на X з'їзді комуністичної партії були ухвалені постанови про НЕП (нову економічну політику), а невдовзі потрібно було проголосити й коренізацію.

Відкриття шансів для приватного принципу в економіці

---

1. «КПСС в резолюциях и постановлениях съездов, конференций и пленумов ЦК». Москва,1954, т. I, стор. 559.
2. Енциклопедія Українознавства, т.I, ч.II, 1949, стор. 547-548.

digitized by ukrbiblioteka.org

автоматично відкривало можливості національного відродження неросійських народів. Нова економічна політика означала не лише повну зміну господарського механізму, але й зміну життя взагалі. Приватні чинники тисячами способів розбивали тоталітаризм. Лікар чи власник крамниці в умовах приватної практики дуже скоро ставав незалежним (фактично) від комісара з червоним сукном на столі. І — більше того! — оцінювався уже вище за нього у соціяльно-престижевій ґрадації. Звичайно, він мусив вивчити комуністичний «отченаш» і вживати слово «пролетаріят» там, де вимагалося; але поза тим його життя диктувалося законами приватноринкової стихії. Щойно її випустили з пляшки, як вона моментально виросла під небеса, ніби той дух-велетень з перської леґенди.

Це означало, що на практиці в життя увірвався *плюралізм,* хоч і як кричали б ортодоксальні комуністи про чистоту доктрини. «Підпільний мільйонер» Саша Корейко з відомого гомуристичного роману Ільфа і Петрова мусив маскуватися. Тому він приїхав до Москви вдягнутий «по-революційному»: шапка-кубанка, військові штани, шкіряний пояс... Але він спізнився, і виглядав білою вороною у Москві 20-их років: по вулицях уже ходили люди в пишних хутрах, бобрових шапках, з діямантовими перснями на пальцях.

Все це давало *підсвідому потенцію* національним рухам. Чулося *повітря для дихання.* В Україні існувало багато груп і об'єднань письменників, малярів; театральне життя збагачувало себе і глядача конкуренцією різних стилів і напрямів. За цих умов природно виростала концепція допустимости леґальної конкуренції двох національних чинників: українського й російського. Концепція ця реалізувалася навіть в теорії «боротьби двох культур» (Дмитро Лебедь), до якої держава не повинна втручатись. Російський елемент з самого початку розглядав українізацію як щось тимчасово-коньюнктурне і намагався покласти її під сукно, перетворити на клаптик паперу, не обов'язковий до виконання. На одній з партійних конференцій, де обговорювалося питання українізації, стався курйозний випадок. Господарський керівник з периферії, наслухавшися резолюцій про конечність запровадження української мови в адміністративному житті, звернувся до свого секретаря губкому українською мовою. На це отримав відповідь: «Говори по-человечески» («Розмовляй по-людськи»). Але армія свідомих українських наукових, культуральних та політичних діячів була досить велика для того, щоб реально пустити в хід машину українізації. Стихія національного відродження винесла цих людей на досить високі позиції, часом ключові.

З уваги на шовіністичні гальма активна українізація розпочалася лише з 1925 року. У п'єсі Миколи Куліша до родини харківського міщанина Мини Мазайла приїздять родичі: дядько

Тарас з Києва і «тьотя Мотя» з Курська. Обоє незадоволені результатами українізації. Дядько Тарас нарікає, що змінилася лише одна літера: над станцією замість «Харьков» з'явилося «Харків». Усе інше залишилось по-старому. А тьотя Мотя з порога кричить: «Што ви з *нашим* Харковом здєлалі?» Ця змінена літера — для неї сіль в оці. Тьотя Мотя заявляє, що «краще бути зґвалтованою, ніж українізованою». Ця фраза з п'єси Миколи Куліша, що стала афоризмом у 20-их роках, краще від будь-яких соціологічних досліджень формулює ставлення пересічного росіянина до українізації.

Так, переборюючи імперські гальма, машина українського відродження котилась вперед. У листі ЦК КП(б)У до Комінтерну 1927 року мовиться про «збочення» в справі українізації:

«Це збочення полягає в іґноруванні і недооцінці значення національного питання на Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, зокрема:

«1) у приниженні значення України, як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік;

«2) у проповідуванні невтрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її як відсталої, «селянської», у противагу руській, «пролетарській»;

«3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;

«4) у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;

«5) у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові „галіційську" мову й т. ін. і в культивуванні цих поглядів в середині партії;

«6) у змаганні не переводити політики українізації по містах і серед пролетаріяту, обмежившись тільки селом;

«7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час переведення українізації і спробах виставляти їх, як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв)».[3]

Характерно, що в цей час практика звертання безпосередньо до Комінтерну (оминаючи московський ЦК) усвідомлювалася як допущенна, не зважаючи на те, що КП(б)У була складовою частиною «загальносоюзної» комуністичної партії; ще один доказ

---

3. «Два роки роботи. Звіт Центрального Комітету КП(б)У». Харків, 1927, стор. 57-58.

digitized by ukrbiblioteka.org

плюралізму, який знайшов форми для вкорінення де факто у радянських умовах, всупереч тоталітарній доктрині.

«Ти серйозно чи по-українському?» — цей афоризм теж належить тьоті Моті. Його залюбки уживав росіянин в Україні. Але факти казали, що українізація — це річ серйозна і реальна. Її статистичні осяги можна порівняти з вибухом торпеди, що проламав загрозливу діру в боці імперського корабля. Мільйони українських дітей почали вчитися рідною мовою; — те, за що тяжко боролися кілька поколінь українців, стало реальністю. У 1930 році 89% книг в Україні були видані українською мовою. XI з'їзд КП(б)У (1930) констатував, що йде «бурхливе зростання українізації серед пролетаріяту й головне серед його основних кадрів. Поруч цього ми маємо безперечне систематичне зростання складу українців серед пролетаріяту, при чому процес українізації набагато випереджає зростання нових кадрів. За минулі три роки набагато збільшилося тих, хто говорить, читає і вміє писати українською мовою (...) Культурне обслуговування робітничих мас українською мовою, опанування рухом робітничої маси до культурно-національного будівництва і дальше прискорення і розвиток цього руху профспілки України повинні взяти до своїх рук і йти на чолі мас (...)

Ці три елементи — школа, преса й українізація пролетаріяту — міцна база, що справді забезпечує в найкоротший строк нечуваний розвиток української національної формою і пролетарської змістом культури»[4].

Все це породило тривогу в Москві. Там зрозуміли, що продовження цього процесу означатиме кінець московської домінації в Україні. За роки українізації викристалізувалися дві тенденції, що поставили під сумнів імперську перспективу. Поперше, стала ясною особлива роля села в процесі українізації. Виявилося, що село — це не лише консерватор національних традицій (як було досі), але й могутній каталізатор (прискорювач) українізації в місті. Найталановитіші автори і діячі 20-их років прийшли з села — це була могутня, 40-мільйонова база українізації. З неї пливла густа, насичена українством кров і наливалася в жили українських структур, що день за днем формувались у місті. Мускулятура цих структур росла на очах. Потужна, 40-мільйонова ріка українізації пливла з села до міста, і вже видно було, що ця свіжа, буйна сила задавить московську домішку.

Сталін, основний теоретик більшовиків з національного питання, добре розумів це. Досить процитувати уривок з його виступу на X з'їзді РКП(б) 1921 року:

«Ясно, що коли в містах України досі ще переважають російські

---

4. «XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт». Харків, 1930, стор. 737-738.

елементи, то з бігом часу ці міста будуть неминуче українізовані. Років 40 тому Рига являла собою чисто німецьке місто, але тому, що міста зростають за рахунок села, то тепер Рига — латиське місто. Років 50 тому всі міста Угорщини мали німецький характер, а тепер вони мають характер мадярський. Те ж саме можна сказати про *міста України, які мають російський характер, але які будуть українізовані, тому що всі міста зростають за рахунок села. Село — це представник української мови, і ця мова увійде в усі українські міста, як панівна мова*»[5].

Подруге, стала ясною різниця між архаїчним і модерним націоналізмом. Перший був здатний лише до самовідтворення в традиційних формах і міг співіснувати довгі роки з колоніяльною структурою, в рамках чужої імперії, при наявності чужої династії. Цей, модерний, був аґресивний і динамічний, нетерпимий до колоніяльних конструкцій і схильний до пожирання їх. Формула його звучала: село плюс національна інтеліґенція, що органічно виросла з субстанціональної гущі.

(Націоналізм цього типу пожер у 40-50-і роки імперії в Азії й Африці; його активність супроводжувалася гостроконфліктними ситуаціями).

Процес українізації породив концепцію, придатну бути «парасолем» над українством у нових, радянських умовах. Вершиною її сили став Микола Хвильовий з його «Геть від Москви!» та обійдемося без московського дириґента. Вже самі заголовки його статтей («Московські задрипанки», скажімо) дають уявлення про атмосферу і про методу, вироблену в процесі українізації. Метода ця означала пристосування «пролетарської» фразеології для потреб розвитку українського відродження і культурно-державного будівництва. Полемізуючи з московськими газетами, Хвильовий каже:

«Ми цим хочемо підкреслити, як наші москвофіли вульґарно спрощують цю методу, до якого абсурду вони докукурікуються, коли пропонують нам московський крам, російську школу: мовляв, ідіть туди, там маємо прекрасні переклади творів світових письменників [...]

«Не туди б'єте, товаришу! Перекладами не заманите. Не заманите навіть ориґінальною літературою, бо навіть сьогодні, коли українська поезія сходить на цілком самостійний шлях, її в Москву не заманите ніяким „калачиком" [...] І це зовсім не тому, що той чи інший учасник українського диспуту талановитіший за того чи іншого російського (Боже борони!), а тому, що українська дійсність складніша за російську, тому що перед нами стоять інші

---

5. «X съезд РКП(б); стенографический отчет». Москва, 1963, стор. 213.

digitized by ukrbiblioteka.org

завдання, тому що ми молода кляса молодої нації, тому що ми молода література [...]

«Отже, оскільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс.

«*У всякому разі, не на російську*. Це рішуче і без всяких застережень.Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкєвіча, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що московська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріяту нам і без московського мистецтва відомі, навпаки — ці ідеї ми, як представники молодої нації, скоріш відчуємо, скоріш виллємо у відповідні образи. Наша орієнтація — на західньоевропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми.

«Досить фільозофувати — „дайош" свій власний розум! Коли ми беремо курс на західньоевропейське мистецтво, то не з метою припрягати своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери позадництва. В Европу ми поїдемо вчитися, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо? Отже — смерть достоєвщині! „Дайош культурний ренесанс!"»[6].

Характерно, що Хвильовий вийшов із зрусифікованого середовища. Але саме це й було його активом. Фітільов, що перетворився на Хвильового, знав добре, *зсередини*, світ зрусифікованого багна — а отже знав, як з ним боротися. Савел, що перетворився на Павла, завжди є найкращим проповідником.

На очах Москви формувалася нова структура. Вона була комуністичною, але українською. Устами Хвильових вона твердила: «Ідеї пролетаріяту нам і без московського мистецтва відомі...» Наступним етапом у реалізації гасла «Геть від Москви!» неминуче мусив бути реальний відрив України від Московщини, а отже — розпад імперії. Всі розуміли, що без України Москва сходить автоматично на рівень допетровського князівства XVI сторіччя. Осяги українізації (і паралельних процесів в інших республіках) торкалися не лише літературних дискусій. Неросійські народи здобулися на такий вагомий і загрозливий для імперії успіх, як *територіяльні війська*. На кінець 20-их років з 17 дивізій,

---

6. «Вісті ВУЦВК» (додаток «Культура і побут»), 1926.

дислокованих в Україні, 8 були територіяльними, тобто складалися практично з самих українців. Українська мова впроваджувалася в цих військах як мова спілкування і команди. В деяких військових школах теж почали впроваджувати у викладанні українську мову. Інші неросійські народи мали те саме: були дві білоруські дивізії, дві грузинські, одна вірменська, татарський полк, таджицький полк і т. д.

Виробилися також окремі системи освіти. Наприклад, в Україні під керівництвом наркома освіти Григорія Гринька зформувалася система освіти, зовсім відмінна від московської. Додаймо до цього економічну концепцію Волобуєва, згідно з якою Україна мусить бути окремим господаським організмом. І так було в кожній галузі життя. У Москві зрозуміли: якщо це потриває ще десятиліття — імперія розлізеться на клапті, як це сталося недавно з Австро-Угорщиною. І ще одну істину зрозуміли в Москві: аби зберегти імперію — потібен *тоталітаризм*. У всьому. Тільки єдинонеділимість влади забезпечить єдинонеділимість імперії. Опір московського шовінізму («тьоті Моті») процесам національного відродження не припинявся ніколи, але у 20-ті роки він був неефективним з двох причин. Перша — приватна власність автоматично відчиняла дорогу плюралізмові життя; це було, як свіжий дощ на паростки національної стихії. Друга — 20-ті роки були продовженням хвилі піднесення, збудженої вітром недавньої революції. Але з кінця 20-их років соціяльно-історичний маятник хитнувся в другий бік. Енергія національного відродження вичерпується; це означало початок спаду. Імперська стихія відчула, що прийшов час для реваншу. Він розвинувся у трьох напрямах: 1. Знищення приватного господарства в селі і створення тоталітарно-колективістичної конструкції — колгоспу. 2. Викорінення приватного принципу з індустрії й торгівлі. 3. Знищення плюралізму в галузі культури, тобто заборона всіх об'єднань і проголошення єдиної «спілки письменників», «спілки художників», журналістів, кіномистців... В основі цілого пляну лежало роздушення структури села, яке завжди було *здоров'ям нації* . Сталін добре розумів ключову ролю села в національно-визвольних процесах. Він писав, що «селянство являє собою основну армію національного руху [...] Без селянства не може бути сильного національного руху. Це і є те, що мається на увазі, коли ми кажемо, що національне питання — це по суті селянське питання».[7]

Пляпуючи штучний голод 1933 року, Москва хотіла смертельно поранити село в першу чергу не як соціяльно «невигідну» групу, а як

---

7. Сталин, И. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Москва, 1935, стор. 152.

digitized by ukrbiblioteka.org

основний ресурс для зросту національної стихії. Постишев, присланий в Україну з диктаторськими повноваженнями у 1933 році, висловив це досить ясно:

«Помилки й промахи, припущені КП(б)У в здійсненні національної політики партії, були однією з головних причин прориву 1931-32 років у сільському господарстві».[8]

Однієї цієї фрази досить, щоб зрозуміти: пружиною катастрофи 33 року було національне питання. Пленум у 1933, а потім XII з'їзд КП(б)У в січні 1934 року проголошують, що «головною небезпекою на Україні є місцевий український націоналізм».[9] Це був повний поворот у національній політиці Кремлю: досі основною небезпекою в національному питанні вважався «російський великодержавний шовінізм». На XII з'їзді КП(б)У Постишев заявив, що «1933 рік був роком розгрому української націоналістичної контрреволюції».[10] Отже, трагедію 33 року Москва розглядала в першу чергу як етап у боротьбі з українським національним відродженням. Селянський і національний аспект трагедії були зв'язані у тісний вузол. Якраз на весні 33 року, коли мільйони селян вимирали з голоду, в Україні проводилися масові розстріли. Жертвою їх були дві категорії: інтеліґенція та українські комуністи, що належали в минулому до інших партій (укапісти, боротьбісти, українські есери).

Числові порівняння переписів 1926 і 1939 років показують, що кількість українців за цей час зменшилася на 10%; кількість же Росіян збільшилась на 27%.[11] Причину цієї аномальної статистики добре вияснюють слова одного зі свідків голоду 33 року:

«На кордоні Української РСР і Російської РФСР два села; по українському боці забирали все, по російському ж існували нормальні плянові хлібозаготівлі. Українці обсідали на дахах поїзди і їхали в Росію купувати хліб».[12]

Базуючися на приступних у наш час даних, дослідники 30-их років прийшли до висновку, що Україна втратила за це десятиріччя 80% творчої інтеліґенції.[13] Удар по українській культурі, як бачимо, був ще більш нищівний, ніж удар по селянству. Якщо у 1930 році 80% книжок в Україні було випущено українською мовою, то в 1934 році

---

8. «Український збірник», кн. 9. Мюнхен, 1957, стор. 71.
9. Василь І. Гришко, Український «голокост», 1933. 1978, стор. 77.
10. «Червоний шлях». Харків, 1934, ч 2-3, стор. 165.
11. The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, Vol. 2, New York-Toronto, DOBRUS, 1955, p. 129.
12. І. М-ко (І. Майстренко), До 25-річчя голоду 1933-го року. «Вперед». Мюнхен, ч. 7(92), 1958, стор. 1.
13. Енциклопедія Українознавства. Париж—Нью-Йорк, 1959, т. 3, стор. 1050.

вже тільки 59%.[14] На XII з'їзді КП(б)У в 1930 році говорилося про «бурхливе зростання українізації» та конечність її продовження. На XII з'їзді КП(б)У в 1934 році панує вже інший тон:

«Лише до початку листопадового пленуму було викрито і викинено з науково-дослідних установ ВУАН і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і клясових ворогів, серед них 48 ворогів з партквитком. Тепер цього елементу викинуто з установ значно більше. Ось нещодавно, в грудні, нам довелося зовсім закрити Науково-дослідний інститут історії культури ім. Багалія, бо виявилося, що цей інститут — знов таки, як і ряд інших наукових організацій, як, приміром, Українська Радянська Енциклопедія, Інститут Шевченка, в якому орудував Пилипенко, — був притулком контрреволюції».[15]

Тут підходимо до неминучого в даній темі аспекту: соціяльні причини репресій 30-их років. Чи можна їх взагалі назвати соціяльними? Так. Ніхто не збирається заперечувати чи обходити соціяльний аспект репресій. Справа лише у виясненні пропорцій та взаємозалежностей. Будучи соціяльними за *формою вияву,* репресії 30-их років служили лише *інструментом* для збереження імперії. У цьому вся суть: соціяльна політика 30-их років грала інструментальну, службову ролю; зміна соціяльного статусу диктувалася імперськими інтересами, а не потребами економічного механізму. У боротьбі доктринерів-ортодоксів з прагматистами всередині комуністичної партії у 30-і роки перемогли перші; але розгін для атаки на прагматистів дав їм імперський шовіністичний імпульс.

Як правило, історію радянської системи розглядають за схемою, яку мало хто зеперчує: 1. Воєнний комунізм (1917-21). 2. Тимчасовий тактичний відступ у формі НЕПу (1921-29). 3. Дальша реалізація комуністичного експерименту згідно з марксовою доктриною (з 1929). Але мало хто задумується над тим, що характеристика третьої фази є нереалістична. По суті радянська система пройшла через своєрідну *тріяду*. Першу її фазу можна назвати *наївно-комуністичним експериментом.* Це — воєнний комунізм, при якому приватно-ринковий принцип заборонявся навіть у дрібницях. Влада забирала у селянина скільки хотіла продуктів (практично — скільки знайшла). Чорний ринок процвітав (без нього не могли обійтися), але офіційно навіть продаж власних черевиків вважався незаконним. Це привело до повного хаосу в економіці; досить сказати, що в 1921 році на території України працювала лише одна доменна піч. Комуністи мусили протверези-

---

14. Лавріненко, Ю. Розстріляне Відродження. Париж, 1959, стор. 965.
15. «XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт». Харків, 1934, стор. 380.

digitized by ukrbiblioteka.org

тися від «ортодоксійного» чаду; більшість їх зрозуміла, що «чистий комунізм» приведе до неминучого краху системи. Поворот до прагматизму був різким й ефективним. Це була друга фаза тріади — уже згадуваний НЕП, з широким допущенням приватного принципу в господарстві й житті. Він закінчився у 1929 році різким поворотом до колективістичного стилю. Традиційно цей поворот оцінюють як нормальне повернення до ортодоксії після тимчасового відступу «на користь капіталізмові». Але саме тут криється помилка. Соціяльно-економічна політика 30-их років не була «чистим» продовженням комуністичної ортодоксії. Це була *синтеза колективістичного принципу й прагматизму,продиктована чисто імперськими інтересами.*

Комунізм на полиці у Марксовому «Капіталі» не є жадною реальністю. Реальний комунізм (як і всяка інша концепція) починається з того моменту, коли він вписується у *конкретно-національні* інтереси. Воєнний комунізм (перша фаза) був лише експериментом, зорею для якого служила мітична «світова революція» і «загірня комуна» — фантазії без конкретно-національної адреси. НЕП (друга фаза) був вимушеною поступкою індивідуалістично-національній стихії. І аж у третій фазі комунізм вписався нарешті в московські національні інтереси. Комуністична доктрина була потрактована так, як вимагала логіка «третього Риму». (На наших очах у Китаї відбулося те саме: після бурхливих експериментів витворили нарешті такий модель марксизму, який може служити мотором для китайської великодержавної ідеї.)

Хто ближче приглянувся до феномену колгоспу, той збагнув, що т. зв. колективізація не була здійсненням колективістичного ідеалу згідно з доктриною. Земля і знаряддя стали гуртовою власністю. Але хата, город, кури, свині, корова і багато іншого залишилися в індивідуальному користуванні селянина. У сфері урбаністичній велика частина матеріяльних реалій теж залишалася в індивідуальній власності. І це не лише шкарпетки або радіоприймач; це такі вагомі речі, як (однородинний) будинок, «дача», авто.

Отже, у сталінському «соціялізмі», проголошеному в 1936 році, на кожному кроці бачимо поєднання колективістичного принципу з прагматизмом. Якої природи є цей прагматизм? Економічної? Абсолютно ні! Якби Москва керувалась економічними критеріями, колгоспи давно були б розпущені; також і в індустрії був би відновлений приватний принцип. Колгосп довів сільське господарство до страшенного хаосу; радянська економіка так і не вийшла з хронічної кризи після сталінських експериментів 30-их років. Як бачимо, прагматизм цей диктувався не економічною, а імперською логікою. У поєднанні колективістичного принципу з прагматизмом пропорції диктувались інтересами імперії. Рідко

задумуються над тим, що *колгоспник* є категорією не стільки соціяльною, скільки імперською (як *колон* у пізні римські часи). Доки селянин живе приватно-індивідуальним принципом, він має глибоке національне коріння; розпад імперії в такому випадку неминучий. Єдиний вихід — роздушити і розтрощити традиційний селянський стиль життя, перетворити селянина на «пролетарія», якого ніщо не прив'язує глибоко ані до своєї землі, ані до національної спадщини. Такий елемент легко відривається від свого середовища і міґрує в пошуках більшого заробітку та дешевої горілки по безмежних сибірах і казахстанах, від одного краю імперії до другого. Цим способом розраховували (і розраховують) асимілювати неросійську половину імперії. Цікаво, що при будь-яких економічних труднощах у радянській системі горілки на полицях харчових крамниць завжди вистачало. Мабуть, це єдиний товар у радянській торгівлі, який не знає славнозвісного «дефіциту». Горілка так само важлива, як й «Історія КПРС», бо п'яний «пролетаріят» нетрудно довести до формули: «А какая разніца?», коли йдеться про оборону національної спадщини.

Колґоспи і колгоспники потрібні не марксовій економічній доктрині (в Юґославії вона чудово обходиться без колгоспу), а *імперії;* приватну власність не допускає в життя імперія, а не комуністична «ортодоксія»; це один з ключових моментів для зрозуміння радянської системи.

Як бачимо, економічний принцип зіґноровано заради імперських інтересів, і катастрофічні наслідки цього курсу не спиняють Москву. З цієї ж причини відкинута й ортодоксійна «чистота» марксизму. Звичайно, у шкільних підручниках пишуть, що все робиться «за марксизмом». Але хто не лінується перегорнути Марксові томи далі третьої сторінки, поминувши його бородатий портрет (практично ніхто у Радянському Союзі цього не робить), той побачить, що у Маркса є багато концепцій, відкинутих кремлівським керівництвом. Скажімо, теорія про «загальний крах капіталізму», який так ніколи й не наступив. Або візьмімо ленінські тези про те, що радянська система не буде мати постійного війська (лише «народну міліцію»), таємної дипломатії і т. д. Все це замовчується. Імперія, припасувавши комуністичні гасла до своїх потреб, просто викинула з них усе, що є на користь неросійського компоненту.

Проголошення «колективізації» та «індустріялізації» в кінці 20-их років означало, що вона знову тримає кермо в руках. Під впливом революційної бурі кермо це було тимчасово вирване з її контролю; у 20-і роки корабель держави рухався в різних напрямах, під тиском різних вітрів і течій.

Це й був плюралізм.

Потім Москва, зорієнтувавшися, знову навчилася формувати соціяльні процеси згідно з потребами імперії.

digitized by ukrbiblioteka.org

Звідси ясно, що коли причини репресій 30-их років усвідомлювалися навіть їх творцями як соціяльні, то однаково прихованою пружиною їх була підсвідома потреба втримати імперську систему. Старий імперський інстинкт підказав конкретно-соціяльну форму репресій і тоталітаризму, яка могла бути ефективною в умовах 30-их років. Без проблеми імперії, без шовіністичного російського імпульсу *амплітуда репресій* була б у десятки зразів менша. Поставмо поряд два історичні факти: більшовицький переворот 1917 року і вірменську трагедію 1915 року. Чужинці, які були в Петрограді у жовтні (листопаді) 1917 року, дивувалися, наскільки *безкровним* було більшовицьке захоплення влади. Коли бореться кляса проти кляси — багато стріляють, але мало падають... Порівняймо з цим двомільйонову жертву Вірменії у 1915 році, коли Турецька імперія хотіла покінчити з вірменським національним питанням. Половина нації була знищена! Згадаймо акцію гітлерівського «Третього Райху» («райх» знову таки перекладається як *імперія*) проти євреїв з її мільйоновими жертвами. Навіть ці елементарні аналогії є достатніми, щоб зрозуміти: семимільйонова жертва України у 1933 році не могла бути породжена лише «клясовими» причинами. Жертви обчислюються на мільйони тоді, коли бореться *нація проти нації,* коли на арену виходить національне питання (у вигляді війни, колоніяльної політики тощо). Третій Рим, як і Третій Райх, потребував свого голокосту. Голод 33 року (і цілий комплекс репресій 30-их років) був етапом у боротьбі імперії за самозбереження. Саме цей *інстинкт самозбереження імперії,* а не економічна доктрина колективізму, підказав Кремлеві жахи 30-их років. Взагалі ніхто не знає, як має виглядати на практиці «правдива» соціялістична економіка. У Швеції суспільство, що зве себе соціялістичним (дехто вважає його зразком соціялізму), ніколи не зачіпало приватного принципу (часткова націоналізація великої індустрії не рахується, бо вона проводилася після війни скрізь: в Англії, Франції, Італії...). У Польщі обійшлося без колгоспу, хоч ця країна була під повним контролем Москви.

У самвидавному «Українському віснику» (ч. 7-8, 1974) вміщено статтю «Етноцид українців в СРСР», підписану псевдонімом Максим Сагайдак. Процитувавши згадуваний уривок з промови Сталіна на X з'їзді комуністичної партії, де сказано, що «міста України, які мають російський характер [...] будуть українізовані, тому що міста зростають за рахунок села. Село — це представник української мови, і ця мова увійде в усі українські міста як панівна мова», автор робить висновок:

«Цього боялися, як вогню, і бояться сьогодні окупанти. Більшовицька Москва, на чолі з « батьком усіх народів» (Сталіном) доклала всіх зусиль, щоб українське місто не стало українським. Це

було головною причиною смертоносного голоду в Україні 1932-33 років».[16]

■

З історичної перспективи 1933 рік в історії Московської імперії є аналогом до 1848 року в Австрії. У 1848 році Австрійська імперія врятувала себе в час великого землетрусу, знайшовши ефективні способи здушення відцентрових національних рухів.

Це були останні конвульсії, останній вдалий модель самозбереження, на який спромоглася ця імперія. Наступний великий землетрус привів до розвалу імперії Габсбурґів у 1918 році.

---

16. «Український вісник», ч. 7-8, Париж, «Смолоскип», 1975 (передрук), стор. 50-51.

ГОЛОД 1933 РОКУ НА УКРАЇНІ

Володимир Малінкович

За другої світової війни гітлерівці знищили шість мільйонів євреїв. Весь світ знає і пам'ятає трагедію єврейства. Людиноненависницький режим фашизму не існує, ідеологію расової ненависти затавровано ганьбою.

Про не менш страшну трагедію українського народу не знає навіть багато українців. Режим, відповідальний за масову загибель українських селян у тридцять третьому голодному році, все ще при владі в країні, яка займає одну шосту частину земної поверхні, диктує свою волю десяткам народів, впливає на долю всього світу. Це — тоталітарний режим радянського «комунізму».

П'ятдесят років тому, в 1933 році, жертвами штучного голоду стали мільйони українців — мільйони дітей, жінок, чоловіків і старих людей.

Сьогодні важко з певністю назвати точне число жертв. Наслідки загальносоюзного перепису 1937 року — першого перепису після 1933 року — заховані в архівах КҐБ (якщо не знищені), а висліди перепису 1939 року — зфальшовані.

digitized by ukrbiblioteka.org

За першої п'ятирічки населення України повинно було б зрости з 30,2 млн у 1929 році до 33 млн осіб на 1. 1. 1933 року. У наступних «народногосподарських» планах наведено наступні числа: населення республіки в січні 1933 становило близько 32 млн осіб, а на початок 1935 року відзначено зменшення до 30 млн осіб.[1] Якби темп приросту населення відповідав очікуваному при плануванні першої п'ятирічки, Україна повинна була б мати 34,5 млн громадян. За шість років населення Української республіки зменшилось на 4,3 млн осіб. До тих, хто «зник» за тих років, дораховані виселені на заслання в період «розкуркулення», так само і ті, кому пощастило втекти від голоду за межі України. Але це все було до кінця 1932 року, після чого залишити територію республіки стало неможливим. За два роки (33 та 34) населення України мало мільйонові втрати. За ці ж два роки майже на один млн збільшилася кількість росіян у республіці (за рахунок масової колонізації, що почалася в другій половині 1933 року). І, не зважаючи ні на що, народжувалися діти (якщо брати 1934 рік — перший «нормальний» рік після голоду, — нормальний для тих часів відсоток приросту населення, то лише в тому році населення повинно було зрости на 750 тис. осіб). Таким чином, навіть за підрахунками, ґрунтованими на даних з радянських джерел, які аж ніяк не можна звинуватити в намаганнях зменшити дані про зріст народонаселення в роки «сталінських п'ятирічок», в 1933 році на Україні загинуло від голоду біля 4 мільйонів осіб. Деякі дослідники говорять про загибель 8 мільйонів за той рік, більшість же оцінює кількість жертв на 5-6 мільйонів.[2]

■

Протягом одного року на Україні загинуло стільки ж українців, скільки євреїв в усіх країнах, які потрапили під чобіт Третього Райху, за всі роки другої світової війни. Жахлива доля єврейських ґетто відома всім добре. А запитайте сьогодні в Києві про трагедію українського народу. Більшість молодих людей про голод тридцять третього року нічого не знає. Старші пам'ятають, добре пам'ятають, але... мовчать.

Щоб подібна трагедія більше ніколи не повторилася, сторінки страшного минулого треба знати. І не лише українцям, але й

---

1. Ukraine: A Concise Encyclopedia. Univ. of Toronto Press, 1963, pp. 820-823.

2. Д. Соловей, Голгота України. Вінніпег, 1953; Процюк С.,«Сучасність», 1961, ч.7, стор. 78-79; Kostiuk H.,Stalinist Rule in the Ukraine. Munich, 1960, p.71-72; Genocide in the USSR, Institute of the Study of the USSR, Munich,Series 1, N40, 1958, pp. 145-146; The Black Deeds of the Kremlin, v.2. Detroit, 1955.

росіянам, у тому числі й тим, хто гадає, що українці й росіяни — брати, і між ними не повинно бути жадних кордонів.

У 1933 році кордон був, і його добре знали українські втікачі, яких там зустрічали кулі солдатів з військ НКВД, і російські мешканці прикордонних сіл, — ті, що бачили за десятки метрів від себе трупи розпухлих від голоду українських селян. По той бік кордону.

Як це сталося? Чому ми називаємо голод штучним? Хто *плянував голод,* тим самим — хто вбивав?

1923-29 роки — кращі роки на Україні за останніх кілька сторіч. Завдяки НЕПу українські селяни дістали відносну економічну самостійність та можливість господарювати на своїй землі. Навіть не зважаючи на жорстоку податкову політику держави випомповувати якнайбільше коштів для розвитку індустрії, в хатах хліборобів з'явився добробут. Розвивалися національні форми життя, відроджувалася культура.

Сталін за тих років був заклопотаний боротьбою за владу в Кремлі. Але вже тоді він добре знав своїх майбутніх супротивників на шляху створення тоталітарної держави: це — економічно незалежне селянство і рухи за національну самостійність республік. Сталін розумів, що в національних республіках ці дві сили, за самою своєю природою протистоячи тоталітаризмові, тісно пов'язані між собою. «Основу національного питання, його внутрішню суть все таки становить селянське питання. Саме цим пояснюється, що селянство являє собою головну армію національного руху», — писав він 1925 року.[3]

Колективізація на Україні завдала одночасного удару і по самостійності господарського життя селян, і по національних цінностях українців. Здійснювалася вона найбільш варварськими, найбільш нелюдськими методами. До 1931 року було «конфісковано близько 200 тисяч куркульських господарств, їх майно передано у суспільні фонди колгоспів. Найбільш злісна й активна частина куркульства була переселена в інші райони країни», — читаємо в «Очерках истории Коммунистической партии Украины».[4] Й один мільйон 200 тисяч українців заслано на Сибір та в Казахстан. Більша частина з них (у першу чергу діти та жінки) загинула.

Спроби керівництва Комуністичної партії України запроваджувати колективізацію помірним темпом викликали незадоволення Москви. У постанові ЦК КП(б)У та Раднаркому України від 25 грудня 1929 року пляновано до жовтня 1930 року колективізувати 21,6% орних земель. Але вже через 10 днів ЦК Всесоюзної КП(б) ухвалив

---

3. Й. В. Сталін, Соч., т. 7, стор. 71.
4. «Очерки истории Коммунистической партии Украины». Київ, 1961, стор 388.

digitized by ukrbiblioteka.org

конечно прискорити темпи колективізації на Україні з тим, щоб завершити її до 1932 року. І на жовтень 1930 року було колективізовано не 21%, а 70% всіх орних земель.

Похаплива, непродумана, економічно не обґрунтована примусова колективізація привела до раптового занепаду сільськогосподарського виробництва, у тому числі й хліба.

Але плян хлібозаготівель не лише не зменшено, враховуючи створену на селі ситуацію, але, навпаки, значно збільшено. 1930 року з України було вивезено 7,7 млн тонн зерна (33% всього врожаю), тоді як значно сприятливішого з цього погляду 1926 року вивезли лише 3,3 млн тонн. Той хліб головним чином ішов на покриття експортних зобов'язань Радянського Союзу. Важлива й та обставина, що хлібозаготівлі з України складали 38% всіх заготівель хліба в СРСР, хоча врожай на полях української республіки становив лише 27% всього врожаю в Радянському Союзі.

Вже в 1930 році українські селяни не мали достатньої кількости зерна для посівів на наступний рік. 1931 року Україна повинна була здати знову 7,7 млн тонн зерна, не зважаючи на те, що врожай зернових (навіть у згоді з радянськими статистичними даними) знизився майже до 5 млн тонн. Та ще близько 30% зерна було втрачено під час жнив. На весні наступного року з України вивезли 7 млн тонн зернових (91% пляну) Селянам залишилося по 112 кілограмів хліба на рік, тобто по 300 грамів на день на одну особу.

А хліб — єдине, чим харчувалися в українських селах. Колективізація призвела до масової втрати поголів'я худоби. Вже в червні 1930 року на Харківській обласній партійній конференції Косіор говорив про зменшення кількости тварин у сільському господарстві на 16%.[5] Газети того часу постійно повідомляли про масову загибель корів, овець, свиней та звинувачували в диверсіях куркулів-шкідників (хоча вже всі«куркулі» були вивезені на Сибір). Взимку 31-32 року, наприклад, лише в одному районі Полтавської области загинуло 8 тисяч свиней.[6] І так було скрізь. Невміння правильно вести господарство, відсутність морального чи матеріяльного зацікавлення колгоспників своєю працею, бездарна організація виробництва та погане забезпечення новостворених колгоспів — все це призвело до того, що пляни з м'яса були виконані лише на 10-20%. Та й те м'ясо, що було, вивозилося до індустріяльних центрів республіки або за межі України. Колгоспники м'яса й не бачили. Овочів також не було.

Вже наприкінці 1931 року стало очевидним, що Україні

---

5. «Правда», 2 червня 1930.
6. «Вісті ВУЦВК», 3 лютого 1932.

загрожує страшний голод. На весні 1932 року всі запаси хліба, що ще залишались в селян, забрали для посівного фонду. Й однак того року спромоглися засіяти лише частину всіх орних площ. Сіяти не було чим і не було кому. Багато селян, щоб прогодувати родини, покидали свої села і йшли на пошуки хліба.

Насувався голод. Ще можна було спробувати уникнути його. Знизити пляни хлібозаготівель, дати зерно для сівби з загальносоюзного фонду, допомогти голодаючим районам продуктами з інших областей та республік Союзу, де справи з хлібом стояли краще. Можливо, знизити темпи будівництва підприємств важкої промисловости, яке велося за гроші, одержані за продаж селянського хліба. І припинити процес колективізації (наприклад, повернути частину тварин та заготовлений для них корм в руки селян, породжувати весь утримуваний в коморах хліб і т.д.). Але нічого цього не було зроблено.

Керівництво Компартії України неодноразово зверталося на початку 1932 року до Москви з проханнями послабити тиск на Україну. Воно попереджало, що українське сільське господарство опинилося в критичному становищі. Але Сталін безжалісно йшов до своєї мети — побудуви тоталітарної комуністичної системи. А для цього конечно було придушити залишки селянської ініціятиви, примусити селян (хай навіть ціною життя мільйонів) безвідмовно працювати в колгоспах на рабських умовах. Тим більше, що хотілося поспішати з індустріялізацією та мілітаризацією країни. І крім того, найменший вияв політичної самостійности українських комуністів викликав у Сталіна подразнення. Не забуваймо, що він вважав «національне питання — питанням селянським».

У липні 1932 року Сталін відряджує на III Загальноукраїнську конференцію КП(б)У, присвячену одному питанню — становищу на селі,— своїх підручних Молотова й Кагановича. У відповідь на скарги Скрипника, що в українських селян «уже більше нема чого забирати, тому що вже все вичищено під мітлу»[7], сталінські емісари заявили: «жадних поступок чи сумнівів щодо питання виконання завдань, поставлених партією і радянським урядом перед Україною, не буде!»[8]

І це все в той самий час, коли плян виробництва зерна було виконано на Україні лише на 30%, картоплі—на 25%, овочів—на26% (за даними радянської статистики)[9]. Про м'ясо взагалі не повідомлялося.

За цих умов заява представників Сталіна означала лише одне:

---

7. «Вісті ВУЦВК», 11 липня 1932.
8. «Правда», 14 липня 1932.
9. «Вісті ВУЦВК», 20 липня 1932.

digitized by ukrbiblioteka.org

Кремль свідомо йде на злочин, на масове вбивство голодом українських селян.

Як же практично запроваджувався в життя сталінський план «хлібозаготівель», а точніше — план знищення мільйонів людей?

Уже в серпні 1932 року було введено смертну кару за «розкрадання» колгоспної власности, чим санкціоновано вбивство голодних селян, що збирали колоски на колгоспних полях.

Невдовзі Кремль скасував постанову уряду України про виплату колгоспникам авансу на трудодні в рахунок майбутнього врожаю. Замість того ухвалено рішення не видавати хліб на трудодень до виконання пляну хлібозаготівель і, крім того, відібрати у колгоспників вже виданий хліб, а також перерахувати в фонд хлібозаготівель зерно з інших колгоспних фондів, включаючи і посівний[10].

Під тиском Москви ухвалено резолюцію ЦК КП(б)У від 17 листопада 1932 року, в якій сказано, що в сільських партійних організаціях України виявлені «безпосередні зв'язки цілих груп комуністів та окремих керівників партійних клітин з куркулями та петлюрівцями, наслідком чого деякі партійні організації стають на бік клясового ворога»[11].

На Україну для проведення хлібозаготівель спрямовано 112 тисяч членів партії, в основному з індустріяльних центрів Союзу,— людей, що не знали і не бажали знати проблем села (це майже в два рази більше, ніж прибуло для проведення колективізації в 29-30 роках).

Були заведені «чорні списки» районів, які не виконували планів хлібозаготівель. 6 грудня 1932 року була ухвалена злочинна Постанова Раднаркому УССР та ЦК КП(б)У. Наведемо її з деякими незначними скороченнями:

«У зв'язку з ганебним зривом кампанії хлібозаготівель, організованим контрреволюційними елементами при участі і навіть на чолі з деякими комуністами та пасивному і байдужому ставленні до цього партійних організацій (названих у Постанові районів—В.М.), Раднарком УССР та ЦК КП(б)У вирішили виставити ці райони на чорну дошку та застосувати до них такі репресивні заходи: 1. Припинити постачання цих районів промисловими товарами та стримати всю державну торгівлю, для чого закрити в тих районах державні та кооперативні маґазини і вивезти з них всі наявні товари. 2. Заборонити торгівлю товарами широкого вжитку, яку до того часу провадили колгоспи та індивідуальні господарства. 3. Стримати всі кредити цим районам і відібрати назад все, що

---

10. В. Голуб, Причини голоду 1932-1933 років. Мюнхен, 1958, стор. 6.
11. «Комуніст», 18 листопада 1932.

було видано раніше. 4. Замінити особистий склад місцевого адміністративного та господарського керівництва, усунувши звідти всі ворожі елементи. 5. Провести те саме в колгоспах, звільнивши звідти ті ворожі елементи, які брали участь у зриві хлібозаготівель».[12]

На «чорну дошку» було записано 86 районів України.

27 грудня 1932 року ухвалою Центрального Виконавчого Комітету СРСР було введено єдину паспортну систему, що закріплювала селян (як кріпаків) до їх місць проживання, до колгоспів. Незабаром колгоспникам заборонили працювати на фабриках і в шахтах.

На станціях та дорогах, що вели в міста, куди селяни намагалися втекти від голоду, були виставлені спеціяльні охоронні загони. Кордон з Росією був перекритий військами НКВД, які стріляли в натовпи українських селян, що втікали від голоду.

Втікати було нікуди, їсти було нічого, лишалося одне — помирати. Спершу помирали діти і старі. Помирали вдома, на полях, серед хлібів нового врожаю, що починали зеленіти, на дорогах. У багатьох районах вимерло за зиму і весну 33 року до половини всього населення. Цілі села вимирали і заростали бур'янами.Ті, кому все ж пощастило через облогу прорватися до міст, помирали на вулицях. Кожного дня робітники міст України, вирушаючи на працю, повинні були переступати через трупи. В селах почалося людоїдство. Матері закопували в землю своїх ще живих дітей.

Свідок, який пережив те пекло, розповідає, як в однму селі міліціонер, який приїхав визбирувати трупи, запропонував одному хлопчині: «Давай я тебе сьогодні відвезу на кладовище. Тобі однак помирати, а мені потрібно буде ще раз за тобою завтра коні ганяти».

У ті дні на Україні кожного дня помирало 25 тисяч осіб. Смертність на весні 33 року в п'ять разів перевищувала (у відсотковому відношенні до всього населення) смертність в Індії під час найстрашнішого голоду 1918-19 років. І вдвічі перевищувала смертність в країнах-учасницях першої світової війни[13].

У січні 1933 року на Україну прибув спеціяльний посланець Сталіна — Постишев. Керівники України благали його зробити останню спробу врятувати людей від неминучої загибелі — видати колгоспникам відібраний у них хліб, що ще залишався в елеваторах та в коморах України, звідки його вивозили за кордон. У відповідь Постишев сказав: «Не може бути й мови про допомогу держави доставами зерна для сівби. Зерно повинні знайти й засіяти самі колгоспи, колгоспники та одноосібники»[14]. Партійці, міліціонери і

---

12. «Вісті ВУЦВК», 8 грудня 1932.
13. В. Гришко, Москва сльозам не вірить. Нью-Йорк,1963, стор. 46-47.
14. «Правда», 6 лютого 1933.

digitized by ukrbiblioteka.org

частини НКВД шукали зерно, яке ще могло залишитись у селян, для нової посівної кампанії. Та тільки звідкіля йому взятися? Люди мерли далі.

Винуватцями української трагедії Постишев і московська партійна преса оголосили націоналістів, що пролізли в партію, і процес «українізації». 50 тисяч українців було виключено з партії та, в більшості, заарештовано. Чубаря усунули з посади голови Раднаркому України, Скрипник поповнив самогубство. На зміну «українізації» прийшла русифікація. Селяни далі помирали від голоду.

Так, очевидно, на українських комуністах лежить значна доля відповідальности за трагедію українського народу. Відповідальні вони за те, що слухали й виконували ухвали кремлівського керівництва, добре розуміючи, що ці ухвали несуть загибель мільйонам людей. Та ще більша відповідальність лягає на тих, хто безпосередньо здійснював злочинну політику центральної влади (Постишев, Молотов, Каганович), на тих, хто визначав політику (Сталін), на всю систему тоталітарного комунізму.

ЗАМОРДОВАНЕ СЕЛЯНСТВО

Яків Менакір

На початку весни 1930 року, після майже щоденних зборів, що їх провадили з осени 1929 року, колгосп в селі Котюжани був, нарешті, створений. Щоправда, в тому колгоспі об'єднали лише з півсотні селянських родин. Решта селян, а їх було майже дев'ятсот родин, вперто не бажала вступати до колгоспу. Здавалося, що нема такої сили, яка спромоглася б зігнати селянина з рідної землі і запхати його до колгоспу.

Яків Менакір народився 1923 року на Україні. Від 1929 року жив у селі Котюжани Вінницької области. 1941 року був поранений на фронті і потрапив до полону. Втікши з табору, дістався до Котюжан, де його до кінця війни переховували українські селяни. Після війни працював на різних роботах, спочатку на Вінничині, потім на Уралі. 1979 року виїхав до Ізраїлю. За його клопотанням Музей «Яд ва-шем» в Єрусалимі визнав Праведниками миру двох селян з Котюжан, які під час війни рятували євреїв. Опублікував в Ізраїлі 13 нарисів до проблеми українсько-єврейських взаємин.

На цей опір селянської маси більшовицька верхівка села відповіла колективною карою — вісімдесят найміцніших селянських господарств зазнали так званого «розкуркулення». Терор певною мірою дав наслідки: влітку до колгоспу вступило ще коло трьох сот селянських господарств. Таким чином, члени колгоспу та розкуркулені складали на той час близько половини всіх господарств села. Друга половина затялася і, наче скеля, протистояла страшному, кривавому тискові.

Минуло літо 1930 року. На колгоспних землях зібрали мізерний врожай зернових і ще мізерніший — технічних культур. Ще за тих найперших років колективізації було запроваджено так звану «першу заповідь», тобто найперше виконувати обов'язкові поставки зерна та інших культур державі, а вже що залишиться, те використовувати як насінний фонд та розподіляти на трудодні колгоспникам. Виконуючи цю «заповідь» (очевидно, із запровадженням нової «заповіді» остаточно скасовували стару заповідь «не убий»), керівники колгоспу добре попрацювали і вивезли до державних комор майже весь урожай. На трудодень колгоспникові видали лише по 250 грамів горохово-сочевичної суміші. Для сівби озимих восени 1930 року та ярих на весні 1931 року насіння в колгоспі не було. Індивідуальний сектор, як тоді називали тих, що не вступили до колгоспу, зібрав багато кращий врожай, ніж у колгоспі, але все таки цей врожай був помітно менший, ніж звичайно: давалося взнаки розкуркулення і загальний стан заляканости і майже відчаю, викликаний терором. Після виконання державних поставок, а вони були набагато збільшені порівняно з минулими роками, в посіданні «індивідуального сектора» залишився мінімум зерна для сівби і нужденного існування до наступного врожаю.

Такий приблизно був стан у селі під осінь 1930 року. Пізніше ті, кому пощастило пережити 1931 рік і вижити 1932-33 роки, вважали, що під осінь 1930 року скінчився перший етап колективізації. Другий етап почався на весні тридцять першого і тривав до осени тридцять другого року. Третій етап — кінець тридцять другого та тридцять третій рік — вже мало хто уявляв собі виразно, бо він «вирівняв» усіх — колгоспників та одноосібників, «куркулів» та наймитів, умертвивши голодною смертю третину мешканців села Котюжани. Партійному більшовицькому осередкові села було «спущено згори» три вірішальні завдання:

1. Вишукати і забрати до колгоспної комори все зерно, придатне на насіння, щоб виконати сівбу озимих і ярих культур восени 1930 та на весні 1931 року. Об'єктами розшуків та конфіскації зерна мали бути насамперед індивідуальні господарства, а також і колгоспники, які могли щось приховати від колгоспного та державного ока.

digitized by ukrbiblioteka.org

2. Не пізніше весни 1932 року остаточно завершити цілковиту колективізацію селянських господарств.

3. У перебігу виконання першого та другого завдань остаточно викорінити в селянства думку про особисте господарство, знищити привид економічної незалежности селян. Обмежити до мінімуму зв'язок селянина з землею, за будь-яку ціну зламати дух селян, перетворивши їх в слухняне знаряддя партійної сваволі.

Для вирішення цих головних і багатьох допоміжних завдань до села, крім наявного там більшовицького осередку, надіслали з районного центру — Мурованих Курилівець, та обласного центру — Вінниці, спецуповажнених від партійної організації та ОҐПУ.

Якщо спробувати виокремити з цієї доби кривавого злочину більшовицької влади окремі складники, то це виглядатиме так:

1. Заборонили католицьку церкву. Будинок церкви, збудований у 17 сторіччі, забрали під комору, майно церкви розкрали або знищили. Священика о. Казимира з родиною вигнали з рідної хати, створивши там школу.

2. Священика української православної церкви о. Йосипа розкуркулили й вислали з села. Власний будинок і садибу о. Йосипа колгосп привласнив.

3. Розкуркулили 80 селянських господарств. Родини «куркулів» вигнали з їхніх хат, частину родин заслали на Сибір, у частині родин заслали лише голову родини. Хати, землю і все майно «куркулів» привласнив колгосп. Серед цих розкуркулених були, скільки я можу пригадати, такі родини: Безпрозваний Максим — родина з 8 осіб, його брат Юхим — родина з 11 осіб, дві родини Мельників — з 6 та з 8 осіб, Цибульський — родина з 12 осіб, Крисько — родина з 4 осіб, Петровський — родина з 7 осіб, ще один Мельник (Андрій) — родина з 7 осіб, Бас Артем — родина з 6 осіб, Фіяло Петро — родина з 8 осіб. Звичайно, більшости прізвищ розкуркулених і засланих я тепер уже не пригадую.

4. Протягом понад року, від осени 1930 року до весни 1932 року, в селі провадили багато разів суцільні труси всіх селянських хат (колгоспників так само, як і одноосібників) з метою вилучення всіх запасів зерна та харчових продуктів. Під час трусів не додержували навіть найменших ознак законности, ніхто й не чув про можливість існування якихось ордерів на обшук, прокурорського нагляду, свідків, протоколів, опису конфіскованого майна — нічого подібного просто не існувало. Практично селяни не мали права оскаржити дії грабіжників.

5. Протягом цього часу більшовицька верхівка села за безпосередньої участи партійних організацій та ОҐПУ району та области довела селянське населення села Котюжани до крайнього зубожіння, що межувало з голодом.

6. Від осени 1929 до осени 1933 року в селі працювала лише

одна влада — більшовицький осередок. Це була водночас і партійна, й державна, й судова влада, і прокуратура, і виконавці вироків. До осередку входили найбільше 16 більшовиків. Вони діяли цілком незалежно від закону, що формально існував в СРСР, і користувалися цілковитою підтримкою з боку партії та ОҐПУ.

7. Беззаконні дії, виселення найкращих селянських родин, прагнення знищити приватне господарство кожного селянина, суцільний грабунок протягом кількох років, вилучення всіх харчових запасів — усе це не могло призвести ні до чого іншого, як лише до масового голоду. Якщо декому на перший погляд здається, що більшовики не передбачали голодної смерти мільйонів селян, то таке припущення не витримує жадної критики. Більшовицький осередок ретельно виконував усі накази згори і вперто йшов до того, що плянував, — до голоду. Треба було бути сліпоглухим або божевільним, щоб не розуміти, до чого це призведе. У висліді цих дій в селі Котюжани восени 1932 року почався голод, дедалі більше масовий, і до осени 1933 року винищив третину селян. Нема жадної змоги перелічити всіх загиблих від голоду. Пригадую лише декілька прізвищ дітей-сиріт, які вцілили, а їхні батьки загинули голодною смертю:

Безпрозваний Бронислав Петрович — 9 років, Бондаренко Станіслав Францович — 5 років, його сестра Розалія — 7 років, Лупа Палагія — 9 років, Лупа Марина — 8 років, Граф Дмитро — 9 років, його сестра Надія — 6 років, Гончарук Тимофій — 9 років, його сестра Ганна — 6 років, Овчарук Марія — 7 років, її сестра Надія — 5 років, Овчарук Григорій — 12 років, його брат Олекса — 7 років, Хода Марія — 8 років, її брат Микола — 6 років, їхні сестри Марія — 4 роки та Ганна — 2 роки, Ковальчук Марія — 6 років, Лисяк Христина — 10 років, її сестри Оксана — 8 років та Ганна — 5 років, Петлюра Марія — 7 років, її брат Іван — 2 роки, Швець Марія — 10 років, її брат Василь — 9 років, Гончарук Марія — 14 років, її сестра Явдокія — 9 років, Гончарук Наталка — 7 років, її брат Іван — 5 років, Цибульський Іван — 6 років, Гончарук Станіслав — 12 років, його сестра Розалія — 8 років, Байда Фелікс — 10 років, його сестра Марія — 15 років...

Це прізвища дітей-сиріт, що автор цих рядків запам'ятав, живучи разом з ними в сільському патронаті. Понад сто дітей-сиріт було прийнято восени 1933 року до колгоспного патронату, де авторові довелося перебувати до 1940 року, поділяючи з ними сирітське дитинство та юність. Значна частина з них, тепер уже, звичайно, літні люди, досі живуть в селі Котюжани, працюючи в колгоспі, організатори якого згубили їхніх батьків, братів, сестер...

Хто ж вона, ця більшовицька верхівка села, що довела до голодної смерти понад дві тисячі селян? Хто належав до цієї зграї нелюдів-убивць? Подам ті прізвища та відомості, які пам'ятаю.

digitized by ukrbiblioteka.org

Перший злочинець — Зброцька Авґуста. Щось таке середньої статі, схожа на гермафродита. Узимку й улітку в шкіряній куртці та кашкеті, підперезана широким ременем, на якому висів наган. Страшенно худюща і виструнчена, наче проковтнула дерев'яний кіл. Вік визначити майже неможливо. Українською мовою володіла погано, вживала багато польських слів. На селян дивилася з ненавистю й недовір'ям. У минулому — учасниця громадянської війни, на Вінничині з'явилася під час колективізації й була уповноваженим обкому партії в Муровано-Курілецькому районі.

Другий злочинець — Вержук (імени не пам'ятаю). Вважав себе за росіянина, чого ніяк не могли усвідомити селяни. Казав, що його прізвище слід вимовляти з наголосом на першому складі, а не на другому, як це мало б бути по-українськи. Говорив мало, але його слова були уїдливі й злісні. Сільського господарства не знав, не міг відрізнити колосся пшениці від ячменю, не кажучи вже про інші культури. Призначений першим головою колгоспу в селі Котюжани, головував до осени 1932 року, а потім зник і ніколи до села не повертався.

Третій злочинець — Остапчук (імени не пам'ятаю). Коротконогий з дуже довгими руками. Улітку в «гімнастьорці» та військових штанах — «ґаліфе». Зимою прикривався шинелею, підперезувався ременем, на якому висів з одного боку наган, а з іншого — шабля. На петлицях мав три трикутники — помічник командира чоти. Від 1930 до 1941 року — дільничий уповноважений райвідділу ОҐПУ, пізніше — НКВД. З початком війни подався на схід і більше ніколи не з'являвся.

Четвертий злочинець — Щербанюк Парфен. Народжений в селі Котюжани. Після громадянської війни повернувся до села з орденом Червоного прапора, що був тоді найвищою військовою відзнакою. Між 1927 та 1941 роками декілька разів був то головою сільради, то головою колгоспу. У селі не було жадної родини, яка не мала б особистого рахунку до цього «героя». На початку війни хутко втік на схід. За німців у селі раптом з'явився його син-одинак Яків. Молодий Щербанюк звернувся до Барської ортскомендатури (25 кілометрів від Вінниці) з пропозицією співпрацювати з окупантами. Пропозицію прийняли і призначили Якова до однієї з команд айнзатцгрупи «Д», яка винищувала єврейське населення.

1944року, після повернення совєтчиків на Вінничину, в селі знову з'явився Парфен Щербанюк. Його син з невідомих причин не подався на захід разом з німцями, а перебував на нелеґальному становищі, вправляючися в грабунках і вбивствах на мережі Південно-Західньої залізниці. 1947 року його зловили й засудили. За зв'язок з сином-злочинцем і спробу організувати його втечу з-під арешту Парфена Щербанюка звільнили з районних посад, які він на той час посідав. Парфен остаточно перебрався до села Котюжани,

де працював завгоспом у колгоспі. 1976 року, після 25 років ув'язнення в таборі та кількох років заслання, повернувся до села й Яків Щербанюк. За деякий час старий батько і немолодий вже син подалися кудись далі від тих місць, де на цвинтарях і в силосних ямах повно жертв їхніх злочинів.

П'ятий злочинець — Полотнюк Павло Петрович. Товстовидий, з бичачою шиєю, він був постійним керівником партійного осередку, пізніше — партійної організації села Котюжани. Жив у селі і займав хату розкуркуленого Франка Козаченка, родина якого тинялася попід хатами селян. Полотнюк привласнив собі, як це велося на той час, право вирішувати долю кожної селянської родини, за що його зненавиділи не лише дорослі, а й діти. Декілька разів селяни влаштовували замахи на його життя, але невдало. З початком війни втік з села на схід, а після війни до села не повернувся, а працював редактором районної газети в місті Дунаївці Хмельницької області.

Шостий злочинець — Соколов Олександер. Росіянин з вищою освітою. Працював директором Котюжанського робфаку, який готував фахівців з сільського господарства. За характером обов'язків не мусив брати участи в злочинах, але робив це з власної ініціятиви. Жив у палаці колишнього поміщика Ценіна, де розташувався робфак. 1934 року був заарештований НКВД і зник.

Сьомий злочинець — Марчуківський Костянтин, народжений в селі Котюжани. Перший комсомольський ватажок на селі. Наймолодший серед злочинців, організатор і безпосередній керівник розгрому католицької та православної церков. Особливо відзначався у знущаннях зі священиків та родин куркулів. Помер у молодому віці 1936 року на туберкульозу.

Восьмий злочинець — Овчарук (імени не пам'ятаю), місцевий уродженець. Коляборант. Перед колективізацією належав до заможних селян, потім перекинувся до більшовиків і виконував їхні найбрудніші завдання. Другий голова колгоспу в селі Котюжани. Вбитий селянами 1933 року. Це його двоє дітей — семирічна Марія та п'ятирічна Надія опинилися в колгоспнім патронаті після вбивства батька й голодної смерти матері.

Дев'ятий злочинець — Деда Павло. Уродженець села Котюжани. Незмінний бухгальтер колгоспу від його постання аж до 1975 року, коли помер. Ретельний захисник державно-більшовицьких інтересів і жорстокий утискувач селян.

Десятий злочинець — Столяр Андрій. Народжений в селі Котюжани. Незмінний комірник колгоспу від 1930 до 1977 року — року його смерти. Цю особу за різноманітні зловживання і використання з особистою метою свого службового становища слід було б, за наявними в СРСР законами, кілька разів розстріляти, але таке не сталося.

А ось деякі прізвища допомагачів вищеназваних злочинців:

digitized by ukrbiblioteka.org

Цибульський Михайло — третій голова колгоспу. 1936 року втік з села і далі ніколи туди не повертався. Рибінська Ліда — комсомолка, активістка й учасниця грабунку селян. Рибінський Іван, брат Ліди. Ще бувши підлітком, був завербований до НКВД і старанно співпрацював з ним. Забитий селянами 1949 року. Крисько — комсомолець, активіст. Рільник Янко Антонюк і бриґадири Конон Дорош та Мирон П'ясецький — усі троє розстріляні румунськими окупантами 1941 року.

Як формувалася, діяла та існувала ця група злочинців?

Як уже згадано, партійний осередок в селі Котюжани складався не більше, ніж з шістнадцятьох членів та кандидатів партії, і його постійно очолював Павло Полотнюк. Комсомольський осередок був трохи більший — коло тридцятьох осіб. Не всі члени партії та комсомольці були завзятими прихильниками колективізації. Деякі з них належали до заможніших селян, так званих «середняків», і намагалися співпрацею з владою зберегти себе й свою родину. Опинившись у зграї злочинців, вони слухняно виконували всі накази.

Місце, де збиралися сільські більшовики й комсомольці, було дещо незвичне. Вони уподобали кілька кімнат у великому палаці поміщика Ценіна. Там перебував Котюжанський робфак, на якому навчалися переважно молоді жінки й дівчата. Цю молодь більшовики часто використовували як статистів на всіляких зборах, на які важко було зігнати селян. Таким чином на цих зборах вдавалося одержати кілька десятків голосів на підтримку тих ухвал, які ставилися на голосування.

Серед партійців та комсомольців не було таких, що відмовлялися від доброї чарки та закуски. Усе це вмів добре організувати директор робфаку Соколов. Це робилося за рахунок «столовки» — їдальні для студентів робфаку. Інколи пиятику влаштовували коштом невеликої групи заготівельників Одеської заготівельної контори; вони діяли в тій місцевості і Котюжани мали місцем свого постійного перебування.

Усі ухвали партійного осередку обговорювали вночі, коли село спало. У палаці збиралися більшовики й комсомольці, ухвалювали рішення, а потім відбувалася пиятика. Ранком, ще вдосвіта, зграя похмелялася і розповзалася селом виконувати ухвалене рішення — найчастіше черговий злочин. Так було від початку 1929 і майже до кінця 1938 року. Час від часу між одним з членів зграї та студенткою робфаку зав'язувався черговий роман, який звичайно закінчувався скандалом. У таких випадках ученицю (найчастіше, вагітну) намагалися стиха виключити з робфаку й усунути з села, а партійний чи комсомольський активіст, певна річ, виходив сухим з води. Усе це відбувалося й тоді, коли в селі царював голод і селяни, наче мухи, вмирали щодня десятками, іноді цілими родинами.

У середині 1933 року (саме на цей час голод досягнув апогею) Котюжанський робфак перестав існувати. У приміщенні палацу влаштували державний дитячий будинок. Сюди стали привозити дітей-сиріт, батьки яких померли з голоду. Дуже дивною здавалася та обставина, що до цього дитячого будинку не приймали дітей з Котюжан та навколишніх сіл. Привозили дітей здалеку, з місць, віддалених від Вінницької області. Довгий час цієї загадки ніхто не міг розгадати. 1936 року в дитячому будинку почалася якась незрозуміла метушня з дітьми: одних привозили, інших відвозили за межі області. 1939 року дитячий будинок був цілком укомплектований дітьми дошкільного віку. Трохи пізніше, уже за німецької окупації, з'ясувалася загадка Котюжанського дитячого будинку. Починаючи від 1936 року, сюди привозили дітей розстріляних «ворогів народу». З'ясувалося, що жадна дитина в будинку не записана під своїм справжнім прізвищем: прізвища вигадували, щоб діти не знали своїх батьків. За задумом більшовиків, ці діти мали вирости «справжніми радянськими людьми». Імовірно, НКВД мало пляни в майбутньому добирати собі серед цих дітей яничарів. З 132 малят, яких виховували в Котюжанському дитячому будинку, під час німецької окупації вижило 124: шістьох малят потрактували як євреїв і розстріляли 20 серпня 1942 року, двоє померли з голоду. Уцілілі діти-сироти, колишні вихованці Котюжанського дитбудинку, донині живуть під чужими іменами й прізвищами.

Село Котюжани не було винятком серед інших сіл Вінничини, та й взагалі всієї України. Це було звичайне велике село, яких багато, вони розташовані здебільша на відстані п'ятьох-вісьмох кілометрів одне від одного. У селі мешкало понад шість тисяч селян. До села належали два хутори: Вільшанка й Діброва, у кожному по тридцять хат. Пізніше ці хутори набагато збільшилися і тепер мають по сотні хат.

Село розташоване на березі невеличкої річки Лядави, мало в своїх межах близько чотирьох тисяч гектарів: дві з половиною тисячі гектарів орної землі, два невеликі ліси, а тисячу двісті гектарів займало саме село, шляхи та річка. За старих часів, коли на землі господарював її справжній господар — хлібороб, тут на доброму чорноземі збирали чудові врожаї. Особливо високо-врожайними були зернові культури — пшениця, жито, ячмінь. З технічних культур тут чудово родить цукровий буряк. Не диво, що на Вінничині під сучасну пору є багато цукрових заводів, і всі вони без жадного винятку збудовані ще перед приходом до влади більшовиків. На Вінничині ніколи не було голодних років, бо ця земля здатна прогодувати й багато більше населення, — за умов, звичайно, нормального господарювання і бодай мінімально людяного суспільного устрою. За минулих часів тут панували

digitized by ukrbiblioteka.org

татари, турки, поляки, росіяни, але ніхто (можливо, лише татари) так не нищив і не грабував селян, як більшовики. Ніхто з іноземних поневолювачів не додумався влаштувати штучний масовий голод. Наше справді божевільне двадцяте сторіччя породило жахіття, для правдивого опису якого бракує слів у кожній мові. І не знаєш, коли застосовувати моторошніші словесні фарби: коли пишеш про злочини більшовиків чи коли намагаєшся розповісти про нацистський ґеноцид.

Так міняються часи. Численні українські селяни за років колективізації боролися, чинили опір і воліли краще йти на заслання, на смерть, ніж підкоритися більшовицькому насильству. Тоді ще не знали приказки: «Краще бути мертвим, ніж червоним», але скільки людей віддавали перевагу смерті перед підкоренням більшовізмові! Тепер у багатьох частинах Европи і світу не лише селяни, а й робітники, а особливо — інтеліґенти і навіть промисловці часто проголошують гасло: «Краще бути червоним, ніж мертвим». Чи бажають вони, щоб їхні країни перетворилися на Україну 1933 року або на Камбоджу?

Які досягнення має сучасний Котюжанський колгосп, організований понад п'ятдесят років тому ціною смерти двох тисяч селян? Колгосп не збудував жадного нового великого приміщення. Контора колгоспу, комора, корівники, свинарники, майстерні — все це розташоване в камінних будівлях, побудованих ще поміщиком Ценіним. Сільський клюб займає кам'яницю колишньої католицької церкви, сільська школа — приміщення, побудоване перед революцією княгинею Н. Сільська рада розташована в приміщенні, побудованому католицьким священиком з якоюсь забутою вже тепер метою. Сільська торговельна кооперація опанувала приміщення, що його колись збудував якийсь непман (тобто приватний ділок за часів НЕПу). Сільська медична амбуляторія та лікарня розташувалися в приміщеннях розкуркулених 1930 року двох власників сільських млинів: Альберта й Карла, німців з походження. Дитячі ясла й садок розташовані в селянських хатах Франка Козаченка та Андрія Мельника, так само розкуркулених 1930 року. Отже, понад п'ятдесят років жадної нової великої будівлі.

За всі роки існування колгоспу там жадного разу не зібрали врожаю, який бодай наближався б до нормального пересічного врожаю, що його збирали з такої самої площі за передколгоспних часів. 1979 року Муровано-Курілецький район здобувся на найвищі результати. Як повідомляла районна преса, з одного гектара було зібрано пересічно 28 центнерів зернових. Селянин-одноосібник за кращих років збирав по п'ятдесят центнерів! Але й цей так званий рекордний урожай 1979 року обраховували не в коморі, а на ланах. Його слід було ще зібрати й довезти до комор та елеваторів. При цьому в СРСР втрачають щонайменше 20 відсотків зерна, а буває

що й 50. Я бачив, як біля заготівельного пункту «Заготзерно» під відкритим небом лежали гори зерна. Втрати зерна зводять на ніщо працю колгоспників. Але це мало хвилює тих, хто вирощує хліб. Давно загинули або померли природною смертю ті ґенерації селян, в яких ще боліло серце за хліб. Тепер ніхто ні про що не дбає: ніхто не господар на своїй землі, все належить державі, яка для українського селянина є чимось чужим і далеким, як турецький султан триста років тому. Колгоспник іде по хліб до крамниці, де купує «цеглину» — формований хліб, що за якістю не йде в порівнання з тим, що його колись пекли вдома. Нема селянина, справжнього селянина, яким він був колись. Є сільський житель, сільський механізатор або сільський скотар. Колгоспники, працюючи на колгоспній праці, не поспішають. Та й притягти до колгоспної праці не легко — молодь взагалі тікає з села, працюють старші люди, яких щороку стає менше. Перемога колгоспного ладу, як здається, врешті обертається без харчових продуктів. Спробуй воювати, спробуй годувати величезний державний, партійний, каґебівський, військовий апарат, коли харчів стає щораз менше.

Півстоліття, що минуло від часів голоду на Україні, — повчальна наука світові. Біда в тому, що світ не зробив належного висновку з цієї науки. Залишається справедливим старий мудрий вислів: «Історія навчає лише того, що вона нічого не навчає».

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1927-38 РОКАХ

Максудов

Під втратами в цій праці будемо розуміти підвищене зменшення людности. Припускаємо, що існує певна «нормальна» смертність, відповідна даному рівневі розвитку суспільства, його звичаям, медичному обслуговуванню, його віковому складові і т. п. Втрати — це підвищення тієї норми, незалежно від безпосередніх причин смерти (недоїдання, погіршення медичних умов, куля в потилицю). За нормальний рівень смертности для України 30-их років можна прийняти таблиці смертности, складені якраз на початку розглядуваного періоду. Дуже важливим фактом у даному випадку є те, що в 1938-39 роках рівень смертности виявився для всіх без винятку статево-вікових груп нижчим, ніж у 1926-27 роках. Тобто, можна гадати, що «гіпотетична норма» поступово знижувалася на протязі 12 років, а разючі відхилення від того рівня розглядати як підвищену смертність — втрати населення.

digitized by ukrbiblioteka.org

За характером втрат розглядуваний період поділяється на два етапи, які дещо перекривають один одного: колективізацію (1928-36 роки) та Великий терор (1936-38 роки). Стан джерел зараз такий, що я не в стані скількинебуть надійно розділити демографічні втрати цих двох періодів, хоча деякі міркування на цю тему будуть висловлені далі.

Роки колективізації за умовами життя та ступенем адміністративного тиску на населення також не були чимось однорідним. Колективізація проводилася поступово. На першому етапі (1928-29 роки) сильному економічному та поліційному тискові підлягала порівняно невелика група населення (3-4% селянських дворів). На цю найбільш заможну частину селянства була покладена підвищена норма постачання зерна за низькі ціни, і на випадок невиконання того зобов'язання їх переслідували судом (статті 127 та 135 КК УРСР), засуджували на кару в п'ятикратному розмірі, повну конфіскацію майна або тюремного ув'язнення на 1-3 роки. Всього на Україні в 1929 році індивідуальному податковому обкладанню (не за нормами) було піддано 155 тисяч господарств (3,02% всіх сільських дворів).[1] Це число приблизно в два рази більше, ніж оцінка куркульських господарств гніздовим переписом 1929 року (1,4% селянських родин).[2] Загальне число підданих судовим репресіям не відоме, але неповні дані також виявляються досить значними. Так, на XI з'їзді КП(б)У говорилося, що в 1929 році в 22 округах (із загального числа 41) було розпродано майно 33 тисяч селянських господарств (14,7% родин, яких зарахували до куркулів).[3] Розходження в загальних оцінках кількости куркулів, на які ми наражаємося, розглядаючи ці числа (155 тисяч, 72 тисячі, 224 тисячі лише по 22 округах), пов'язані з тим, що різні радянські установи вкладали в поняття «куркуль» різний економічний і політичний зміст. За гніздового перепису використовувалося сполучення двох ознак: вартість засобів виробництва та наймання робочої сили. Куркульськими вважалися господарства, які мали засоби виробництва вартістю понад 800 карбованців за умов здачі їх в оренду або найму робочої сили на 50-75 днів на рік, або господарства з засобами виробництва на суму 401-800 карбованців при наймі робочої сили на 151 день річно.[4] Розрахунки показують, що при такому підході внесок чужої праці в загальну вартість додаткового продукту, виробленого в господарстві, становив 4-6%. При оподаткуванні до куркульських зараховували господарства,

---

1. Історія селянства УРСР. т. 2. Наукова думка, Київ, 1967, стор. 124.
2. Н. А. Ивницкий, Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса. М., Наука, 1972, стор. 71-72.
3. В. П. Данилов, Советская доколхозная деревня, т. 2. М., Наука, 1979, стор. 343.
4. Данилов, цит. твір, стор. 314.

які систематично використовували найману працю або мали механічні, вітряні, водяні двигуни. У деяких інструкціях додатково було застережено, що отримуваний прибуток повинен бути вище 300 карбованців на особу і 1500 карбованців на сім'ю (дещо менше річного прибутку робітничої родини тих років). Врешті, місцева адміністрація зарахувала до куркулів усіх невигідних та неслухняних осіб.

Однак репресії проти куркулів не грали на першому етапі колективізації визначальної ролі у підвищенні втрат населення. Більш важливим було загальне зниження життєвого рівня. Запровадження карткової системи та спеціяльного постачання на заводах сильно вдарило по широких колах міського населення, не прикріпленого до виробництв та установ. Ринкові ціни за два роки виросли більш ніж утричі, що не могло не відбитися на становищі рядового населення.[5]

1930-31 роки були періодом наступу на куркуля, який прийнято називати «знищенням куркуля як кляси». Як відомо, комісія Політбюра, плянуючи ґеноцид, накреслила: заарештувати (задля розстрілів та ув'язнення в тюрмах) 60 тисяч осіб (їхні родини засилалися), заслати в північні райони 150 тисяч родин й експропріювати майно та переселити в кордонах даної области 3-4% всіх селян (всього приблизно 750-1250 тисяч селянських господарств).[6] На Україну при такій розкладці припало в пропорції до кількости населення: біля 40 тисяч сімей — до знищення та заслання, 150-250 тисяч — до розкуркулення. Радянські дослідники відзначають, що пляновані числа були майже скрізь перевиконані. На Україні лише в 1930 році було ліквідовано приблизно 3% селянських дворів (160 тисяч), та «заслано за межі республіки не менше половини» всіх розкуркулених.[7] Це означає, що біля 400 тисяч мешканців України опинилися у важких умовах північних районів (Комі, Карелія, Мурманськ, Північний Урал). Відповідно до даних інших авторів, кількість розкуркулених родин становила 200 тисяч.[8] Складається враження, що це число також стосується тільки до 1930 року. Наведена авторами сума конфіскацій (90-95 тисяч карбованців) свідчить про більшу кількість розкуркулених.

---

5. С. В. Кульчицкий, Внутренние рессурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937). Київ. Наукова думка, 1979, стор. 120.

6. В. А. Сидоров, Ликвидация в СССР кулачества как класса, «Вопросы истории». М., 1967, стор. 28.

7. М. Трифонов, Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы НЭПа. М., Политическая литература, 1960, стор. 249; дається посилання на ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, л. 543, 683, 950, 951, 992.

8. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. М., Политическая литература, 1963, стор. 183 (посилання на журнал «Партработа в колхозах», 1934, III, стор. 109).

digitized by ukrbiblioteka.org

За даними Наркомфіну, середня вартість майна експроприйованої родини мала 550-600 карбованців.[9]

Підвищена втрата серед засланих складає, згідно з даними Ивницького, близько 400 тисяч осіб (з 300-380 тисяч родин, засланих до 1940 року, залишилось 220 тисяч родин — 930 тисяч осіб).[10] До цього числа треба ще додати оцінку природного приросту за 8 років, відняти приблизно 6% реабілітованих[11] і деяку кількість тих, що втекли. У кожному випадку підвищена втрата серед розкуркулених буде не менше кількох сот тисяч, у тому числі, можливо, понад 100 тисяч припаде на долю України.

Поряд з розкуркуленням, втрати 1930-31 років включають і підвищену втрату через погіршення умов життя населення. Досить вказати на те, що ринкові ціни в країні порівняно з 1928 роком виросли до кінця першої п'ятирічки в 30 разів.[12].

Третій період колективізації, що розпочався в 1932 році, був найважчий. З цього часу держава перебудовує організацію колгоспів таким чином, щоб незалежно ні від чого діставати визначену кількість сільсько-господарських продуктів. Зустрічні постачання промислових продуктів на село стають не обов'язковими, ціна на заготовлені продукти лишається незмінною (у десятки разів меншою їхньої ринкової вартости), але головне, що на випадок поганих урожаїв село змушене віддавати державі майже всю продукцію, не залишаючи собі бодай мінімальної кількости для прожитку. Ці страшні порядки обертаються трагедією масового голоду. В 1932 році був заборонений продаж зерна в областях, які не виконали пляну заготівель. Це поставило під удар широкі верстви сільського населення, яке завжди купувало частину зерна на ринку. Голод 1933 року завдав Україні та й усій країні жахливих втрат. Але і в наступні 1934-36 роки становище було не набагато краще. За тогочасними зведеннями ЦСУ, урожай зерна в СРСР середньо за чотири роки (1933-34) становив 66,8 мільйона тонн. З них на заготівлі пішло 26,4 мільйона тонн, на посівний фонд — 13,3 мільйона тонн. Фуражне зерно за існуючого поголів'я мало б бути не менше 9 мільйонів тонн, мінімальні втрати — 2 мільйони тонн, і таким чином на кожного з 120 мільйонів сільських мешканців країни залишалося в середньому на протязі 4 років по 440 грамів зерна в день.[13]

---

9. Ивницкий, цит. твір, стор. 330, 298-299.

10. Вопросы аграрной истории Вологды, 1968, стор. 53; Ивницкий, стор. 346, 298-299.

11. Там само, стор. 238-239.

12. Кульчицкий, цит. твір, стор. 127.

13. Втрати й фуражне споживання зерна наводимо за: N. Jasney, Socialized Agriculture of the USSR, Stanford, 1949, pp. 752-760, 786-797.

Слід зрозуміти, що це не було ніякою нормою споживання. Величезна нерівномірність розподілу за територіями, за соціяльними прошарками, врешті, за роками (дуже важкі 1933 і 1936 та трохи легші 1934 і 1935) показує, що широкі кола сільського населення взагалі практично не мали хліба. Становище на Україні за того періоду було значно гірше, ніж у середньому по СРСР, тому що на неї припадала підвищена частка заготівель.

Звичайно, втрати населення тих років складаються не лише з безпосередньої загибелі від голоду. Значне погіршення харчування повсюдно збільшило смертність від всіх хвороб.

Втрати дітей за розглядуваного періоду були особливо великі. На це вказують матеріяли всіх наступних переписів радянського населення. На схемі вікової піраміди 1939 року можна побачити величезний витинок, який величиною не поступається скороченню народжуваности під час першої світової та громадянської війн. Відрізняються ці два періоди лише тим, що в роки війни вирішальну ролю відігравав розрив шлюбних зв'язків, мобілізація понад 1,5 мільйона чоловіків. У 1932-33 роках нічого подібного не було. Далі, в 1934-36 роках, спостерігалося підвищене обмеження народжуваности як через психологічні реакції населення на погіршення умов, так і з фізіологічних причин (зменшення вірогідности зачаттів у 1933 році через значне зниження життєвого рівня). Лише наприкінці періоду 1937-38 років народжуваність досягла приблизно рівня 1928-31 років. За повідомленнями Лорімера, середня народжуваність у 1924-28 роках була 6359 тисяч осіб, у 1929-33 роках — 3845 тисяч, у 1934-38 роках — 5611 тисяч.[14] Переписом 1959 року у відповідних вікових групах було нараховано: 4820 тисяч, 4462 тисячі і 4690 тисяч.[15] Можна досить упевнено запевняти, що смертність поколінь в нормальних умовах повинна б змінюватися рівномірно. В цьому випадку численність покоління 1929-33 року народження повинна була становити в 1959 році 4660 тисяч, тобто трохи більше, ніж було нараховано фактично. Численність середнього покоління повинна б виявитися приблизно рівною численності молодшого покоління (1934-38 років народження). Спираючися на цей факт, проаналізуймо, як змінюється співвідношення численности поколінь в окремих народів і по територіях країни.

Скористаємося відомостями про сільське населення та розгляньмо тільки жіночі вікові групи. Тим самим ми дещо знизимо перекручення, які вносяться міґрацією та військовими втратами.

---

14. Fr. Lorimer, The Population of the Soviet Union: History and Prospects. Geneva, 1946, pp. 127, 130, 134.

15. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. М., ЦСУ, 1962, стор. 70.

digitized by ukrbiblioteka.org

Відзначимо наступні важливі регіональні особливості. Загальна тенденція скорочення народжуваности за 1924-38 років, яка мала місце в країні, віддзеркалює тенденцію, характерну для европейського населення країни. У народів Закавказзя та Середньої Азії спаду народжуваности не було.

Будемо вважати співвідношення чисельности поколінь, народжених у 1929-33 та 1934-38 роках, яке мало місце в середньому по СРСР, якоюсь умовною нормою і подивимося, як відхиляються від тієї норми дані по окремих областях України, сусідніх з іншими територіями, і за національними групами.

З 17 українських областей, що входили до складу СРСР до 1939 року, тільки в двох — Вінницькій та Чернігівській коефіцієнти (співвідношення між чисельністю поколінь 1934-38 та 1929-33 років народження) близькі до середніх значень по СРСР. На решті всієї території помічається величезна недостача 25—29-річних. Як нанести значення коефіцієнтів на карту, то можна помітити, що вони будуть зменшуватися при руху з північного заходу на південний схід з найбільш сильними спадами в центральній частині по лінії Київ, Черкаси, Кіровоград, Дніпропетровське, Харків, Ворошиловград. Області російські, прилеглі до України — Курська, Орловська, Білгородська, Воронежська, так само, як і Західня Білорусія і Західня Україна, які увійшли до складу СРСР в 1939 році, мають нормальне співвідношення вікових груп. За межами України пасмо втрат продовжується на Кубані, проходить через Волгоградську та Саратовську області, захоплює Південний Урал (Пензенську, Челябінську та Оренбурзьку області) і розливається по території Казахстану. Зміни цього коефіцієнта дуже добре узгоджуються з наявними відомостями про розповсюдження голоду 1933 року. І це не диво, тому що важко дати будь-яке інше пояснення тому фактові, що населення сусідніх територій з однаковими звичаями та способом життя (як, наприклад, Білгородської та Харківської областей) раптом аж так істотно відрізнялися б за характером демографічної поведінки.

Окрім загибелі від голоду та поганих умов життя, втрати населення на третьому етапі колективізації включали дедалі більше наростання потоку поліційних репресій. Закон від 7 серпня 1932 року про охорону соціялістичної власности дозволяв піддавати найжорстокішим карам, аж до розстрілів, за недогляд, недбальство на роботі, дрібні крадіжки на колгоспному полі. Пошкодження в двигуні трактора, загибель коня, підібрана морквина — все могло накликати сувору кару. Судова статистика тих років невідома, але і подібні свідчення, які наводилися час від часу радянськими авторами, досить промовисті. Наприклад, розповідаючи, як міліція охороняє святу й недоторканну власність радянської держави, Тріфонов повідомляє, що кількість засудже-

них за статтею від 7 серпня зменшилася в другій половині 1934 року в п'ять разів (по Україні та РРФСР), а в другій половині 1935 року — майже в 20 разів.[16]

Високий урожай 1937 року завершує період масових втрат населення від колективізації. Але на цей час у країні вже набирає розгону нова кампанія знищення населення — Великий терор.Уже згадувалося, що можна вказати лише найбільш загальні обмеження вірогідного числа жертв у 1936-38 роках. Відомо, що частка заарештованих чоловіків була набагато більша від числа заарештованих жінок. Також звичайно зазначають, що арешти головним чином ширилися серед соціяльних верств радянської інтеліґенції, відносно рідко вриваючися в пролетарські маси. Серед втрат України, оцінюваних виходячи з наслідків перепису 1926 та 1938 років, на долю Великого терору припадає можливо, близько 200-300 тисяч.

■

Повернімося до розгляду загального числа втрат для 1927-38 років. Головним джерелом відомостей для такої оцінки служать радянські офіційні публікації. Але при цьому виникають дві трудності: неповнота повідомлень та побоювання щодо фальсифікації матеріялів. Період 1932-35 років є найбільш утаєний у радянській демографічній історії. Наприкінці 1932 року, тобто саме в той час, коли вибухнув голод, ЦСУ цілком припинило публікацію даних про населення. Немає матеріялів ні про численність, ні про смертність як по всій країні, так і по окремих республіках. Лише в 1939 році, тобто через сім років, знову з'являються деякі числа. Сучасні довідники ЦСУ дають окремі відомості за 1937-38 роки, але період 1933-36 років залишається невідомим.

Більше того, складається враження, що керівники країни і навіть вчені в середині 30-их років не знали справжньої демографічної картини. У твердженнях політичних діячів, у проєкті другого п'ятирічного пляну, в наукових працях відомих демографів постійно згадуються не відповідні дійсності числа.

Цікава доля перепису 1937 року. Він проводився з величезним розмахом: понад мільйон рахівників. За його успішне завершення керівник ЦСУ І.Краваль був нагороджений влітку 1937 року орденом Леніна. І раптом після передачі вислідів перепису урядові, перепис оголошено шкідницьким, а його матеріяли знищені разом з організаторами. Тепер статистики реабілітовані, та висліди

16. Трифонов, цит. твір, стор. 263.

digitized by ukrbiblioteka.org

перепису так і не з'явилися у пресі. Правда, в працях Академії Наук УРСР з'явилася 1973 року коротенька нотатка, що, за оцінкою демографа Ліфшиця, перепис 1937 року був дуже точний. Його можлива похибка (0,3%) менша, ніж у найбільш надійному радянському переписі 1959 року.[17]

Проблема можливого фальшування звідомлень досить таки складна і вимагає спеціяльного розгляду. Відзначу лише, що, не зважаючи на можливі викривлення частини матеріялів, перепис 1939 року дозволяє оцінити мінімальний рівень втрат населення за той період.

Метода, використана для оцінки втрат, міститься в розрахунку нормальної зміни численности кожного покоління чоловіків і жінок на протязі розглядуваного періоду. Для цього використовується численність вікових груп за переписом 1926 року та таблиці смертности 1926-27 років. Ці таблиці, складені для відносно мирних років, можна з досить високою певністю розглядати в якості «норми» смертности. У висліді розрахунку ми дістаємо гіпотетичну оцінку численности поколінь від часу перепису 1939 року, оцінку численности поколінь, якою вона повинна б була бути, якби смертність в країні залишилася на звичайному рівні.

Основними демографічними матеріялами, на які спирається оцінка втрат населення, є результати статевовікової чисельности населення за переписами 1926 та 1939 років, таблиця смертности за віковими групами 1926-27 років та оцінка рівня народжуваности в 1932-38 роках. Всі ці дані відомі з певними похибками, які збільшуються при їх спільному використанні. На ступені вірогідности таблиць смертности та матеріялів перепису я більш докладно зупиняюся в інших працях.[18]

Для оцінки рівня народжуваности за доби колективізації я використовую посередні дані про плодовитість та поширення абортів, які дані дозволяють скласти уявлення про те, нижче якої величини народжуваність не могла опуститися природим чином. Таким чином для обрахунку використовуються мінімальні оцінки народжуваности, що призводить до одержання дещо заниженого рівня втрат.

---

17. «Демографические тетради». вип. 8. Київ, 1973. стор. 329.

18. Максудов, Потери населения СССР в 1930-38гг., «СССР. Внутренние противоречия». Нью-Йорк 1982, вип. 5, стор. 184-191; On the reliability of demographic data on the population of the USSR in 1926-39 [ih prozess]. Величезне значення для вивчення цих питань мають праці О.Корчак-Чепурківського, який докладно проаналізував прогнози населення Птухи, Новосельського і Паєвського та довів, що вони можуть бути використані для історичної демографії. Йому ж таки пощастило опублікувати висліди перепису населення за статевовіковими групами для України. Матеріял беззастережно конечний для аналізи вислідів.

Таблиці смертности 1926-27 років, прийняті за норму, навпаки, справляють враження таких, що перебільшують нормальну«природну» смертність.

Матеріяли перепису 1939 року, використані для кінцевої оцінки втрат, також радше дещо завищені, ніж применшені. При сукупному використанні результатів перепису 1926 року, що врахував населення за звичайною похибкою, і перепису 1939 року, який зафіксував численність з великою точністю або навіть завищив її, ми знову дещо применшуємо можливу оцінку втрат

Таким чином, основні матеріяли, приступні для розрахунків, дозволяють оцінити деякий мінімальний рівень втрат з досить високою певністю. Такий підхід здається найбільш корисним.

Розрахунок втрат міститься в «пересуненні» по таблицях смертности кожного покоління чоловіків та жінок з 1926 року по 1936. Здобутий результат — гіпотетична численність населення, яким воно повинно б бути за нормальної смертности та відомої народжуваности, — порівнюється з фактичною численністю за переписом 1939 року. Найзагальніші дані такого розрахунку показані в таблиці:

БАЛЯНС НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1927—38 РОКАХ[19]
(в тисячах осіб)

Численність на 17. 12. 1926 року	29 037
Померло «природною смертю» в 1927-38 роках	3 621
Втрати народжених до перепису 17. 12. 1926	2 480
Народилося в 1927-38 роках	11 838
Померло «природною смертю» з серед народжених після 17. 12. 1926 року	1 767
Втрати народжених після 17. 12. 1926 року	2 060
Загальні втрати населення	4 540
Численність на 17. 11. 1939 року	30 947

Ми бачимо, що напочатку 1927 року населення нараховувало 29 мільйонів осіб. За таблицями смертности тих років (1926-27) за 12 років, тобто до 1939 року, повинно було померти 3,6 мільйона. Таку смертність можна вважати «нормальною», «природною смерт-

---

19. У балянсі не врахована міґрація. Сальдо міґрації входить до втрат населення.

Під «природною смертністю» розуміється спад у віповідності з таблицями смертности 1926-27 років, розрахованими О. Корчак-Чепурківським.

digitized by ukrbiblioteka.org

ністю». Вона відповідає певному життєвому рівневі,що був на той час, медичному обслуговуванню тих років і т. д.

Але фактично в результатах перепису 1939 року нестача населення виявилася набагато більшою, ніж ці 3,6 мільйона. Фактична втрата між переписами становила 6,3 мільйона. 2,5 мільйони осіб (1,6 мільйона чоловіків та 900 тисяч жінок) становлять підвищений порівняно з нормою спад населення, тобто втрати.

За ці 12 років народилося приблизно 12 мільйонів дітей. Але в переписі 1939 року враховано лише 8 мільйонів дітей молодших 12 років. Тобто майже 4 мільйони загинуло за той час. Таблиця смертности 1926-27 та 1938-39 років дозволяє оцінити, скільки повинно було б померти за нормальних умов. Це число становить менше половини втрат. Понад 2 мільйони дітей загинуло.

Величезна дитяча смертність є безпосереднім наслідком голоду. Діти молодшого віку найбільш вразливі. Це показав свого часу голод 1921 року. Як писав у ті роки В. Арнаутов у книжці «Голод и дети на Украине»: «Є губернії та повіти, в яких майже не залишиться дітей, молодших 6-7 років». І якщо в 1921 році таке не сталося, то завдяки продовольчій допомозі та увазі всього світу. 1933 року голодуюче населення було кинуте напризволяще, і ми бачимо, що кожне шосте народжене в той час дитя померло не своєю смертю.

Передчасно пішло з життя також багато дорослих. Третина жінок, померлих за того часу, не повинна була загинути за нормального рівня смертности. Те саме можна сказати і про майже половину померлих чоловіків.

Правда, втрати дорослого населення включають (в таблиці) і баланс міграцій. Якщо виїзд з республіки за тих часів перевищував в'їзд, то та величина потрапляє в наших розрахунках до втрат. Дати справжню оцінку міграційним потокам тих років неможливо. Відомо, що міста України (особливо міста Донбасу) притягували багато населення з інших республік. Але в той же час розкуркулювання та міграція на Схід, за Урал, викидала геть масу сільського населення. У цьому питанні немає цілковитої ясности, тому що опублікована статистика не є повна. На мою думку, завдяки міграції помилка може становити в оцінці втрат близько 500 тисяч у той чи інший бік.

Часто зауважують, що в села України після голоду було завезено багато переселенців з російських областей. З цим твердженням погодитися важко. Перепис 1959 року показав, що частка російського населення в селах України змінилася мало. Якщо в 1926 році в сільських місцевостях України жило 20 мільйонів українців і 1,3 мільйона росіян, то в 1959 році в тих же кордонах було

14 мільйонів українців і 1 мільйон росіян.[20] Це значить, що коли й мало місце переселення росіян в сільські місцевості на Україну, то воно становило не мільйони, а десятки тисяч, у крайньому разі — сотні тисяч.

Зупинімося коротко на втратах в інших районах СРСР. Загальні втрати Радянського Союзу за 1926-39 роки, розраховані тією ж методою, становлять близько 9 мільйонів осіб, у тому числі 5,4 мільйони дорослих і 3,6 мільйона дітей.[21] Таким чином на одну Україну припадає трохи більше половини всіх втрат. Іншими дуже потерпілими районами були Північний Кавказ та Казахстан. На цих територіях також виявлені величезні втрати дітей — перша прикмета втрат від голоду, — а також загальний спад населення. Відомо, що тільки скорочення кількости казахів за 1926-39 роки визначається числом 970 тисяч осіб. Сильно постраждали й інші кочові народи, які не відразу могли пристосуватися до безглуздих в їх умовах вимог усуспільнення худоби.

Зазнали втрат, хоч і в меншій мірі, ніж Україна, Північний Кавказ і Казахстан та інші райони СРСР (як села, так і міста). Практично не було територій, які не знали втрат. Справа в тому, що хоч голод заполонив лише частину країни, а страшного смертельного голоду зазнало тільки сільське населення України, Північного Кавказу, Казахстану, деяких районів Поволжя та Сибіру, але погіршення харчування та умов життя мало місце по всьому СРСР.

На закінчення хочу повернутися до загальних чисел. Втрата 4,5 мільйона осіб при загальному числі населення України біля 30 мільйонів становить 15%.. Це означає, що майже в кожній родині (в середньому селянська родина мала біля 5 осіб) були загиблі. І коли в якійсь родині обійшлося без жертв, то це значило, що в родині сусіда загинуло декілька осіб. Послаблене і частково знищене сільське населення підкорилося і надалі беззастережно виконувало розпорядження влади. З цього часу постачання зерна державі збільшується удвоє-втроє порівняно з передколективізаційними 1926-28 роками, при тому, що врожаї залишалися такими ж або навіть зменшилися.

Саме ця «рішуча перемога» дозволила товаришу Сталінові виголосити перед колгоспниками знамениті слова:

«Жити стало краще, веселіше, але це веде до того, що населення стало розмножуватись набагато швидше, ніж за старих часів. Смертність стала меншою, народжуваність більшою, і чистого приросту виходить незрівняно більше... тепер у нас чистого приросту виходить близько трьох мільйонів осіб».

---

20. «Итоги Всесоюзной переписи... 1959 года. УССР», стор. 136-191.
21. Максудов, Потери населения СССР в 1930-38 годах.

digitized by ukrbiblioteka.org

Це було сказане в 1935 році в обличчя людям, які щойно пережили голод, людям, у кожного з яких нещодавно померли родичі. Але і всі демографічні твердження Йосифа Віссаріоновича — очевидна брехня. Розмножуватися населення стало повільніше, народжуваність знизилася, смертність зросла і, замість чистого приросту, мали місце чисті втрати. Тобто все в сталінському твердженні потрібно розуміти навпаки.

І навіть переможцям тієї страшної війни виявилось не так уже й весело. То була «Піррова перемога». Продукція зернового господарства, яка в 1923-28 роках (за п'ять років) майже подвоїлася, протягом 25 років після колективізації хиталася навколо одного й того самого низького рівня, при тому, що населення країни зростало. Тваринництво, що втратило понад сто мільйонів голів (коней, корів, биків, овець та свиней), так ніколи й не віджило після того удару. Якщо в 1928 році на кожного мешканця в країні припадало по 1,7 голів тварин, то сьогодні — лише по 1,3. Немає сумніву, що сучасна криза сільського господарства в СРСР має своє коріння в тих далеких роках, у тій «перемозі», яка виявилася справжньою поразкою.

Земля і сільське населення, як змогли, віддячили переможцям. Земля перестала давати врожай, а селянин перестав з любов'ю ставитися до хліборобської праці. Це була страшна і справедлива помста.

ТОГОЧАСНА ФРАНКОМОВНА ПРЕСА ПРО ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-33

Аркадій Жуковський

Україна мала тоді славу найбільшого постачальника зерна в Європі, і коли поширилася чутка про жахливий голод, вона викликала подив у всіх країнах Заходу і здавалася неймовірною. Французьке громадянство назагал відгукнулося співчуттям до українського народу, за винятком, звичайно, комуністів і тих, хто покладався на запевнення радянської пропаґанди про щасливе життя народів Радянського Союзу. Одним з таких був лідер французької партії радикалів, довголітній мер міста Ліону, кількаразовий прем'єр-міністер і голова Палати Депутатів Франції — Едуар Ерріо. Саме в найстрашніші дні буяння голоду на Україні він відбув приватну подорож по Радянському Союзу. Протягом кількаденного перебування на Україні Ерріо побував в Одесі, Києві, Харкові, оглядав колгоспи, машинно-тракторні станції, промислові підприємства,

Дніпрогес. Усюди люди, що супроводжували його, малювали йому ідилічну картину достатків, добробуту і всенародного ентузіязму, як колись Потьомкін під час подорожі Катерини II показував їй гарно мальовані села, прикриваючи цими лаштунками сумну дійсність. Повернувшися з подорожі, Ерріо спростовував поголоски про голод на Україні, і його, «самовидця», спростуваннями покористувалася радянська пропаґанда і французькі комуністи. «Коли я чую твердження, що Україна спустошена голодом, дозвольте мені знизати плечима». — відповідав Ерріо журналістам.[1]

Це саме вперто твердив він і пізніше: «Голод? Я його не бачив».[2]

Одначе правду годі було втаїти, і французька преса, поінформована про трагедію України, у перважній своїй частині (крім органів, що визначали свою лінію за інструкціями з Москви) засуджувала радянський режим за нелюдський спосіб голодною смертю зламати опір селянства, яке відмовлялося прийняти колективізацію та національну дискримінацію. Під рубрикою «Голод на Україні» влітку 1933 почали з'являтися статті в газетах з викриттям практики радянського ґеноциду. Газета «Ле Матен» у числах від 29 і 30 серпня присвятила перші свої сторінки питанню голоду на Україні. Статтям Сюзанни Бертійон, яка, повернувшися з подорожі по СРСР, поставила собі за мету демаскувати кривавий режим совєтчини і стати на оборону погноблених народів, вторували й інші газети. На відміну від Ерріо, Бертійон не тільки побачила сумну дійсність, а й правильно оцінила імперські наміри володарів совєтчини — засобом нелюдського винищення подолати самостійницькі прагнення українського народу: «Саме щоб знищити всі іредентні елементи, радянський уряд, в надії повнотою винищити весь народ, який не має за собою ніякої іншої провини, крім прагнення до волі, пляномірно організовував жахливий голод, який лютує тепер. Голод поширений на Україні та Північному Кавказі; в інших районах СРСР харчування, щоправда, раціоноване, але населення може вижити.[3]

Сюзанна Бертійон спиралася у своїх твердженнях на свідчення однієї американки українського роду, Марти Стебало, яка відвідувала своїх батьків на Поділлі і всюди бачила людей, опухлих від голоду, знищені села, чула про випадки людоїдства.

У статті іншого журналіста , Анрі де Кораба, газета «Ле Матен» повідомляла про заходи подати на розгляд Ради Ліґи Націй інформацію про голод на Україні. Кораб цитує міністра закордонних справ Норвегії, який тоді виконував обов'язки голови Ради Ліґи Націй: «Для мене — це питання сумління; йдеться про акцію

1. «Le Matin», 18.9. 1933.
2. E. Herriot, Orient. Paris, 1934, p.160.
3. «Le Matin», 30. 08. 1933.

digitized by ukrbiblioteka.org

Le Matin

LA FAMINE EN UKRAINE

Systématiquement organisée, elle tend à la destruction d'un peuple dont le seul crime est d'aspirer à la liberté

D'autres témoignages viennent corroborer l'émouvant récit de Martha Stebalo sur l'effroyable misère de ses compatriotes

Par Suzanne Bertillon

◆ ◆ ◆ ◆ ◆

D'après la carte ci-contre, il est facile de se rendre compte de l'importance de l'Ukraine, trop ignorée du grand public.

L'Ukraine s'étend sur une superficie de 680 000 kilomètres carrés (France, 542 000) et est peuplée de 31 millions d'habitants. C'est un des pays les plus riches du monde, aussi bien par la richesse de son sol, qui est légendaire, que par celle de son sous-sol.

Elle possède les grands gisements de fer de Krivoi Rog, le bassin houiller du Donetz et des mines de manganèse, pour ne citer que les principales matières premières.

Les terres cultivables représentent 53 % de sa superficie totale (France, 58 %) qui produisent des céréales, du sucre, de la vigne, des fruits et 86 % des fameuses cigarettes russes. En outre, sa population fournissait 4 millions de soldats aux armées du tsar.

Voilà de quoi tenter les « voleurs de patrie ». Voilà le pays que le gouvernement soviétique systématiquement veut anéantir.

vernement soviétique systématiquement veut anéantir.

Hélas ! trop souvent dans l'histoire le plus fort a vécu au détriment du plus faible ; ni le gouvernement des tsars ni le gouvernement soviétique ne s'en sont privés en ce qui concerne l'Ukraine.

Le degré d'intensité du pointillé correspond à celui de la famine

Les deux ont appliqué intégralement la formule « la force prime le droit ».

Alors qu'après la guerre, ce principe barbare on a opposé le dogme généreux proclamé par Wilson : « le droit aux peuples de disposer d'eux-mêmes », dogme dont le gouvernement soviétique a machiavéliquement abusé pour fomenter des troubles dans nos colonies.

Витинок з першої сторінки газети «Ле Матен» зі статтею Сюзанни Бертійон про голод на Україні.

чисто гуманітарну, від якої залежить життя багатьох мільйонів людей»[4].

Рада Ліги Націй, як інформував далі де Кораб, запропонувала керівництву Міжнародного Червоного Хреста вислати спеціяльну комісію для дослідження становища на Україні і можливости організувати їй допомогу. Але стиль діяльности міжнародних організацій тодішнього часу не відрізнявся від теперішнього, і президент Міжнародного комітету Червоного Хреста зареаґував туманним твердженням, що «це делікатна справа, яку, можливо, слід розглянути багато разів... з уваги на різні обставини, на які треба зважати».[5]

Подібно до «Ле Матен» реаґували й інші паризькі газети: «Л'Ордр», «Ле журналь де деба» й інші. Д. ле Ляссер у статті «Голод на Україні» («Фіґаро», 16 жовтня 1933) писав:

«Україна, як і Грузія, визнала радянський режим не з доброї волі.

«У висліді березневої революції в Росії 1917 року постала українська демократична республіка, визнана в січні 1918 року Францією і Англією. Вона виступала проти Совєтів на боці Польщі, але в листопаді 1920 року , коли Польща підписала мирний договір у Ризі, Україну залила навала Червоної армії, і більшовики силоміць інкорпорували її до свого „Союзу Радянських Соціялістичних Республік". Від тринадцятьох років країна живе під військовою окупацією, намагаючися кривавим опором відзискати свою незалежність.

«Керівники колишньої республіки, вигнані зі своєї країни, на економічній конференції в Лондоні протестували проти того, що Літвінов, речник їхніх гнобителів, привласнив собі право говорити від імени їх країни».

Д. ле Ляссера інформував тодішній наш представник у Парижі Олександер Шульгин, якого Ляссер далі докладно й цитує. Закінчується його стаття подеколи характеристичною для людей Заходу непоінформованістю про національні відносини в СРСР. Шульгин відкрив перед ним велику теку з листами від селян з України. Вони були сповнені «розпачливого крику бідних людей, які в останні дні свого життя, перед тим, як померти, зважуються описати режим терору, який чавить їх, і просять українців в екзилі прийти їм на допомогу».

«Коли я висловив подив, — продовжує де Ляссер, — що прості російські селяни уміють писати, мій співрозмовник пояснив мені, що український народ відмінний від російського мовою, тра-

---

4. Там само.
5. «Le Matin»,4.10.1933.

digitized by ukrbiblioteka.org

диціями, світоглядом. Споконвіку українські селяни були освіченіші, розвиненіші порівняно з мужиками. Почавши хоча б з того, що на Україні ніколи не існував „мір". Більшість землі там належала дрібним власникам того самого типу, що французькі селяни. Саме цим пояснюється те пристрасне прагнення незалежности, та огида до колективізму, яка не дозволяє Україні зігнутися під ярмом совєтчини».

Такі зичливі, повні співчуття до українського народу статті того трагічного 1933 року я міг би цитувати без кінця з французьких, швайцарських, бельгійських газет. Іноді з дозою наївности, як у щойно цитованого автора з «Фіґаро», але в більшості випадків з зовсім добрим розумінням шовіністично-імперської суті сталінської політики, розрахованої на подолання національного опору України навіть ціною фізичного знищення її населення, як це влучно постеріг автор провінційної «Ле Петі Марсейє» Робер де Боплян:

«Громадська думка стурбована відомостями про жахливий голод, який тепер спустошує Україну, де перестали існувати цілі села, все населення яких вимерло з голоду. Ясно, що цей голод значною мірою виник з бажання Совєтів, які намагаються таким способом покарати Україну за її тривалий національний опір. Історія України й червоного терору, який там лютує, належить до найсумніших за повоєнного часу...»[6]

Поза щоденною пресою, голоси якої годі було б бодай у наближенні вичерпати у цьому короткому огляді, тему голоду на Україні не минули й спеціялізовані журнали. Місячник «Ле Монд Сляв», що виходив у Парижі між двома світовими війнами, повертався до неї кілька разів. Уже в числі за січень 1933 фахівець з питань сільсько-господарської економіки В. Х. у статті « Голод в СРСР та його наслідки» дав спробу порівняльної аналізи причин голоду 1921-22 років і того, що почався 1932. «Цей останній, — зауважує цитований автор, — відрізняється не тільки винятковою інтенсивністю, а й своєю етіологією, причинами, з яких він виник. Якщо за попередніх випадків голод виникав через погані врожаї, викликані несприятливими атмосферичними умовами, коротко кажучи, явищами природного порядку, то голод поточного року є логічним і неуникненним вислідом радянського режиму, а конкретніше — його економічної політики в галузі сільського господарства, її темпи й методи практичної реалізації не могли мати іншого висліду».[7]

Півроку пізніше той самий автор повертається знову до докладнішої аналізи причин і перебігу голоду на Україні.[8]

---

6. «Le Petit Marseillais», 30. 8. 1933.
7. «Le Monde Slave», janvier 1933, p 113.
8. В. Х., La recolte en URSS, en 1933, «Le Monde Slave», juillet 1933, pp. 104-114.

Усе це нам добре відоме й без французької чи іншої чужинної преси. Та попри це, варто її перечитувати й тепер. Бо з давніх її сторінок постає перед нами в особливому, іншому ракурсі трагедія України, відтятої від світу залізною завісою. Так нелюдськи відтятої, що, здавалося б, і чутка про неї не просочиться на Захід через густі загороди. Та ні. Наша коротка згадка про французьку пресу свідчить, що правду не заховати. Вона долає всі перешкоди й стає явною, попри чад совєтської пропаґанди й дезінформацію нерозумних «туристів» типу Едуара Ерріо.

ПАМ'ЯТАТИ Й ДОСЛІДЖУВАТИ!

Ален Безансон

Протягом 1932 (і навіть уже протягом 1931) року загони військових і чекістів обшукували села України, нишпорили по хатах і обійстях. Вони дошукувалися не зброї й золота, а зерна. Багнетами пороли землю, перекопували долівки в льохах, зривали підлоги в хатах, розкопували городи. Знайшовши в горшках, діжках, на горищах зерно, разом з ним забирали й родину. Зерно, звезене підводами, зсипали просто на землю при залізничих станціях.

Купи зерна охороняли військові. Не було брезенту, щоб його накрити, його поливали осінні дощі, й воно починало гнисти. Того року селяни не мали змоги посіяти озимину: бо забрали їм весь посівний матеріял.

Почавши з осени, по селах цілковито зник хліб, і люди харчувалися переважно картоплею. Під Різдво почали різати худобу. Але з неї не було вже нічого, тільки шкура та кості. Курей і гусей давно вже поїли. Не було краплі молока, ні єдиного яйця.

Тієї зими в багатьох родинах почався голод. Заслабли діти. Їм пухнули животи, бо вони змушені були їсти картопляне лушпиння або викопане з-під снігу жолуддя. Близько початку лютого були закриті школи: діти не були в спромозі їх відвідувати. По хатах кричали діти, розпач опанувала матерів, розгубилися батьки.

Текст промови, виголошеної автором 4 червня ц. р. в Парижі, у сквері ім. Т. Шевченка, на урочистих зборах, скликаних Центральним комітетом українських організацій на відзначення 50-річчя голоду на Україні. Ален Безансон — професор Сорбони, знавець східньоевропейських проблем сучасности. Заголовок статті наш. Ред.

digitized by ukrbiblioteka.org

У березні вже не було ні котів, ні собак. Усіх їх перебили й охлялі з голоду тіла їх зварили. Розтанув сніг, і люди з нестатків почали пухнути й набрякати. Діти мали здуті животи, подібні на кістяки тіла, пташині шиї й великі очі на старечих обличчях. Вони харчувалися мишами, горобцями, мурашками, викопували з землі хробаків. А батьки варили підошви, стару кінську збрую. Коли зазеленіла трава, почали варити кропиву, молочай, польову рослинність.

Селяни пробували наблизитися до звалищ зерна, що гнило при залізничих станціях. Діти ухитрялися бодай трохи украсти цієї зіпрілої маси, але військові підстрілювали їх, як кріликів. При переїзді через Україну було наказано в пасажирських потягах завішувати вікна: бож заборонено було помічати припалих на колінах прохачів, що криком благали: «Хліба, хліба!» Мешканці сіл масово почали втікати до міст, але міста були оточені охороною військових загонів. Декому з селян щастило подолати загороди, але вони вмирали на вулицях, на очах збайдужілих, переляканих городян. Натупцювавшися якийсь час у полі перед входом до міста під чистим блакитним небом, знесилені натовпи поверталися до села, падали на землю й умирали. На просторах сотень кілометрів можна було бачити села-привиди, дивовижно мовчазні, без тварин, без птахів, з безлюдними вулицями, над якими слався жахливий сморід. Озимий хліб дозрівав на полях, і не було кому його збирати. А восени, коли загони військових обходили хати, всі мешканці були мертві. Смерть спостигала людей за чергою, відповідно до фізичної відпорности організму: спочатку дітей, потім старих, далі чоловіків і жінок середнього віку. Перших ще ховали, далі вже — ні. Спостережено багато випадків людоїдства. Звідусіль збирали трупи. Їх стягували лопатами й кидали в спільні могили. Потім дезинфікували підлоги, білили стіни. З районів Орла і Волги прибували родини переселенців росіян, яких розселювали по цих спустошених землях, по хатах, в яких ще довго тримався запах смерти.

Не сьогодні й не перед такою поінформованою громадою, як ваша, розповідати мені про політичні умови, що призвели до такої катастрофи. 1929 року партія Сталіна відчула себе достатньо сильною, щоб упокорити сто тридцять мільйонів селян і покласти край компромісній політиці НЕПу. По всьому СРСР депортовано й знищено найкращу частину селянства під образливою наличкою куркулів. Інші змушені були піти на невільницькі плянтації, якими стали колгоспи. Сільсько-господарська катастрофа була повнотою й остаточно завершена. Опір селян був затятий, але врешті остаточно придушений. У цьому перша відміна від доби воєнного комунізму: у 1921 році партія відступила, а цим разом вона вийшла переможцем. Але є ще й друга відміна: 1921 року сільсько-

господарська катастрофа була визнана публічно. Покликано було місію Гувера, яка не забарилася прийти на допомогу голодуючим. Врятувавши від смерти від шести до восьми мільйонів осіб, вона тим самим врятувала й більшовицький режим. Катастрофу ж тридцятих років заперечувано й спростовувано всіма можливими засобами. Її приховувано від чужинців, про що я скажу далі. Але не говорено про неї й перед самою владою, яка, зрештою, й не хотіла про неї чути. У висліді цього було наказано реквізувати зерно, так ніби колективізація була успішно завершена. Фактично ж кількість зерна конфіскованого на Україні, підраховано не на підставі реального врожаю, а на основі офіційних, вигаданих, фальшивих даних «соціялістичної» статистики.

Починаючи від 1932 року, оподаткування натурою створило становище ендемічного голоду і стану напівгромадянської війни. Закон від 7 серпня 1932 року уповноважував загони ҐПУ стріляти в кожного, хто простягає руку на соціялістичну власність. Дітей, які збирали колоски, розстрілювали також. Божевільні хлібозаготівлі того року призвели до голоду, про який я щойно говорив.

Хоч, пояснюючи причину цієї катастрофи, треба віддати належне знеособлюючій природі соціялізму, засліпленню утопією, бездушному автоматизмові божевільного плянування та бюрократичному теророві, у ній знайшло своє втілення свідоме політичне рішення Сталіна та його посіпак: розгромити політично селянство, розгромити Україну, як національну єдність. Вимордування селянства супроводжувалося повним оновленням керівного апарату і «дезукраїнізацією» України. Саме в цьому сенсі законно говорити про ґеноцид. Це безперервний ґеноцид, що в 1932-33 роках досяг свого апогею, але до нього вважали потрібним повернутися, і він триває далі ще й сьогодні. Тієї весни померло з голоду, можливо, 10 відсотків українців, чи, вірніше кажучи, примушені померти з голоду. Чотири мільйони чоловіків, жінок і дітей.

У цілому демографічний дефіцит за тридцяті роки на Україні становить приблизно сім мільйонів осіб. Тим самим в абсолютних числах — це масакра, яка аритметично дорівнює винищенню євреїв, заподіяному Гітлером. Але тим часом, як кінцевий наслідок винищення євреїв відомий усьому світові, тим часом, як воно стало об'єктом дослідження великої літератури на всіх мовах і пам'ять про нього побожно і пильно зберігається, штучний голод, п'ятдесяті роковини якого ми сьогодні відзначаємо, лишається майже невідомим.

Та попри всі запобіжні заходи і дезінформацію, ширену комуністичним тоталітаризмом, правда все ж таки просочилася. Брошура, видана в Брюсселі 1933 року під назвою «Голод на Україні», подала приголомшливу, але вірогідну картину тогочас-

digitized by ukrbiblioteka.org

ного становища. Правдиво освітлювали події також інформаційні статті, друковані у великих європейських газетах. Проте в той самий час французький прем'єр Ерріо свідчив, що він, подорожуючи по Україні, нічого іншого не бачив, крім добробуту, заможних колгоспів, добре відгодованих дітей, що пашіли здоров'ям. Мабуть, неможливо навести іншого подібного прикладу, до такої міри скандального, який я назвав би буржуазним просовєтизмом. Борис Суварін опублікував 1938 року свою велику, клясичну працю, яка лишається й сьогодні фундаментальною. Але в цій праці під назвою «Сталін» немає навіть згадки про голод на Україні. Кестлер пише в своїх спогадах, що тим часом, як його очі всюди спостерігали несвітську катастрофу, якась шизофренія не дозволяла розумові усвідомити її. А мова ж іде про дві наймужніші й ясні голови довоєнної Европи. Кравченко дав приголомшливі свідчення, але добропорядна публіка повірила йому менше, ніж Едуарові Ерріо. Щодо мене, то я докладно знаю ту мить, коли я усвідомив собі наявність ґеноциду: читаючи 1970 року сторінки прегарного роману Василія Ґросмана «Все минає», з яким французькі комуністи перешкодили читачеві ознайомитися, і його тепер годі знайти. Страшна книжка Василя Барки з'явилася (у французькому перекладі) щойно 1981 року, і мені здається, що вона не знайшла того поширення, на яке заслуговує.

Двадцяте сторіччя — це сторіччя-вбивця. У незчисленних свідченнях про жахи тоталітарних режимів я завжди знаходжу одну спільну рису: ті, що вмирають, попри все сподіваються, що нормальний світ або принаймні наступні покоління, дізнаються про те, що з ними сталося. У таборах не забувають, там уміють зберігати пам'ять про те, що сталося. Жертви чекають помсти і справедливого суду історії. Крім молитви, все, що ми можемо зробити для без числа цих мучеників, — це пам'ятати. Що означає: знати, досліджувати, зафіксувати й аналізувати події. Мені важко сказати, чи це завдання — пам'ятати — здійсненне на Україні, окупованій партією комуністів. Але я знаю, що воно здійснюється у Франції, Канаді, Сполучених Штатах — усюди, де українська діяспора свідома своєї пам'яті. Для народу, який втратив свою пам'ять, відродження неможливе. І саме з цієї причини комунізм так пильнує, щоб контролювати минуле та фальсифікувати історію. Але сам той факт, що ми зібралися тут сьогодні, свідчить, що ми нічого не забули і український народ пам'ятає сєбе. Ось чому я впевнено чекаю його відродження.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ПЕРЕМОГА НАД ПРІРВОЮ

Про поезію Василя Стуса

Богдан Рубчак

1

Скульптура голови Василя Стуса роботи В. Довганя, що її фотографія репродукована в еміґраційному виданні Стусових ранніх поезій «Зимові дерева» (Брюссель, 1970), зображує мужнє обличчя боксера, з міцною щелепою і низьким, вузлуватим чолом. Глина з шорсткими, не зализаними поверхнями справляє враження, що ця сильна голова щойно виросла з землі. Та проте в самій оцій силі поетового обличчя помітний тонкий, несамовито зосереджений смуток — смуток сівача, що зупинився серед ріллі і слухає далеку пісню дівчини або й відлуння власної пісні в душі, що її ніхто ніколи не співатиме. На фотографії з похорону Алли Горської бачимо Стуса знову: він несе за труною вінок. Хоч поет невиразно знятий, однак його висока постать обіцяє надзвичайну силу худого тіла. Ця сила втілює силу надзвичайної індивідуальности, силу людини з одчайдушністю в очах, яка бачила безодню і не втікала від неї.

Про силу Стусової особистости згадують свідки. У цікавому й цінному спогаді про поетове перебування в Мордовії Михайло Хейфец розповідає, як Стус «завжди говорив з начальством і мантівнею тоном переможця й прокурора на майбутньому нюрнберзькому процесі», як він постійно відмовлявся йти з таборовими наставниками на будь-які компроміси, що завжди потрібно для самозбереження в подібних ситуаціях («Сучасність», 247-248, стор. 18). А Сєрґєй Солдатов, в інтерв'ю з Богданом Нагайлом, сказав, що Стуса «завжди відрізняло непримиренне ставлення до неправди, беззаконня, системи гноблення... Він дуже страждав... але він намагався цього не виказувати... Уночі він іноді виходив до коридору і стогнав від болю» («Сучасність», 258, стор. 96).

Такі свідчення в словах, на фотографії, в глині, можуть викликати сподівані романтичні реакції: в уяві вирізблюється постать передовсім стихійна — а в буйній уяві певної ідеологічної

Ця стаття — поширена версія доповіді, що була прочитана при роздачі нагород ФОТА 5 лютого 1983 року в Нью-Йорку.

digitized by ukrbiblioteka.org

структури навіть постать «велетня -Прометея» — але в усякому разі постать мистця, який літературними впливами не турбується, бо творить «від душі», а не «надумано», й тому не часто думає про літературу. Такі уявлення про поета взагалі, до речі, зустрічаємо сьогодні досить часто, особливо серед американських поетів або тих, хто піддався американським впливам. Та сподівані романтичні реакції (чи єфремовські, а чи народжені вчора в якомусь нью-йоркському «кафе поетів») часто бувають помилковими. Так і в нашому випадку. Бож до справді унікальної творчої особистости не слід підходити по-традиційному.

Хейфец розповідає про неймовірну Стусову ерудицію та взагалі інтелектуальний склад розуму: знавець філософії, поет на засланні проводить час у розмовах про Канта, Гуссерля і особливо про свого улюбленого Альбера Камю. Як людина до крови й кости літературна, він пише критичні статті (конфіскована велика праця про Тичину), багато перекладає, а в розмовах читає напам'ять численні вірші різних поетів різними мовами та професійно обговорює літературні твори. Недавній еміґрант розповідав мені про вечірку, ще в Києві, на якій Стус годинами напам'ять читав твори Райнера Марії Рільке по-німецьки.

Навіть поверховий погляд на плесо Стусової творчости, яка нам приступна (і то не тільки в розумінні заглиблення, а й у статистичному розумінні: адже конфісковано понад шістсот його поезій та перекладів, і тільки невеличку частину його дорібку вдалося врятувати), відразу відкриє впливи і напливи різних поетів. Про ці впливи згадують усі, хто пише про Стуса, як, наприклад, Марко Царинник у дуже добрій передмові до еміґраційного збірника «Свіча в свічаді» (в-во «Сучасність», 1977). Характерно, що про них згадує і сам Стус, зовсім не збираючися їх маскувати. У вступі до збірника «Зимові дерева» під заголовком «Двоє слів читачеві» поет пише, що в молодості він захоплювався Рильським і Вергарном, потім «прийшов до мене Бажан», а пізніше — «епоха Пастернака і необачно велика любов до нього». Далі Стус згадує Ґете, Свідзінського, Рільке, Унґаретті, Квазімодо. Це справді широкий і навіть дещо строкатий західньо-східній килим!

Ось строфа про засніжені тополі:

> Згорнули руки — не викричатись
> (як викричатись — без рук?).
> Засніженим віттям витишитись
> тополі і не беруться.
> («Зимові дерева», стор. 117)

Кожний, хто хоч десять хвилин в житті читав Пастернака по-російськи, впізнає в цій Стусовій строфі неповторний пастернаківський синкопований ритм, карколомно-нерівні рими, і майже окарикатурену персоніфікацію природних явищ, що звучить як

витвір уяви якогось поета дитячих віршів, який раптом або збожеволів, або випив забагато рислінґу. Стус пише, що він позбувся впливів Пастернака в кінці п'ятдесятих років, але ми маємо свої причини йому в цьому не довіряти.

В Стусовій дещо пізнішій поезії впливи Пастернака затіняє, але аж ніяк не закриває ще один магнетичний поет нашого сторіччя, що впливав і на самого Пастернака, — Райнер Марія Рільке. Але як струмінь впливу Пастернака слабшає, хоч аж ніяк не висихає, в пізнішій Стусовій творчості, так вплив Рільке чутний іноді й у ранній його поезії. Саме в ранній поезії я знайшов дуже цікавий приклад впливу Рільке на Стуса:

> Жовтий місяць, а ще вище — крик твій,
> а ще вище — Той,
> хто крізь зорі твої молитви
> пересіяв, мов на решето...
> («Зимові дерева»,стор. 27)

Зустрічаємо тут не тільки ранню рількеанську тематику, але, що найголовніше, отой неповторний тон в самій інтонації — разом і святково-ритуальний, і розпачливо-болісний, — що його хотілось би назвати своєрідним «метафізичним надривом». (Такі стилістичні «пастки» на читачеве релігійне почуття в ранній поезії Рільке блискуче й дуже складно обговорені в книзі: Paul de Man, Allegories of Reading, Нью-Гейвен, 1979, стор. 20-56). Та для нас найголовніше те, що Рільке просвічується не тільки в окремих місцях, але в усій Стусовій творчій філософії, а вже особливо в його рількеанському ставленні до смерти та в його переконанні, що пісня перемагає страждання і стає джерелом руху всесвіту. До цієї теми я повернуся трохи згодом.

Щодо менш систематичних та проникливих впливів інших поетів — з них можна б скласти цілу бібліографію. У віршах про дитинство чи про природу, наприклад, іноді звучить Рильський, разом із численною армією його епігонів. Тут, звичайно, маю на увазі Рильського в його сибаритно-оптимістично-фривольному профілі, бож є й інший Рильський, куди цікавіший — філософсько-трагічний, бентежно-глибокий поет. Зайво підкреслювати, що *такий* Рильський має мало епігонів. Наведу приклад з цього першого Рильського, як він відображений у Стусових рядках:

> Здається, чую: лопають каштани,
> жовтозелену викидають брость,
> а наді мною київське весняне
> пахуче небо гуком налилось.
> («Свіча в свічаді», стор. 74)

У вірші «Молодий Ґете» («Зимові дерева», стор. 102-103) за постаттю молодого Ґете мигтить тінь Бажанового Гофмана: тут є і

digitized by ukrbiblioteka.org

«шпатовий мускатель», і «гранчаста заряхтіла порцеляна», і «клавесин», що «шаріє перлямутром» і багато такого іншого. Це з раннього Стуса. А ось декілька рядків із пізнішої Стусової творчости:

Спаскуджене парсунами п'яниць,
Розпусників, повій, заброд, ссавущих
і пришелепуватих землячків,
це грішне без гріха глухе містечко
тряслось, гойдалось, мов драговина,
під шептами байдужих баляндрасників.
(«Сучасність», 258, стор. 9)*

Я знайшов у Стуса і відгомони Тичини, Плужника, Филиповича, загальний тон шестидесятників, навіть дещо з «естаблішменту» радянської поезії як, наприклад, із Малишка:

Ти віками доземно хилилась
як синів проводжала
і ждала, од горя німа.
(«Зимові дерева», стор. 104)

Є в Стуса цілком несподівані перегуки. «Утік з казарми» — з рядком «Вар'ят за брата» — це мила стилізація під західньоукраїнські рекрутські вірші, з Федьковичем включно, в дуже цікавому (навіть з літературно-історичного боку) поєднанні з Шевченковою «захалявною» творчістю («Зимові дерева», стор. 119). Та в Стуса зустрічаємо куди несподіваніші відгомони:

Той образ, що в відслонах мерехтить,
повторюють дзеркалами дзеркала.
Це в прискалках душа твоя жахтить...
(«Свіча в свічаді», стор. 85)

Це ж неначе прямо з «Під знаком Фенікса» Олега Зуєвського! (Інтертекстом, до речі, може тут служити Рільке). Або ще один неочікуваний відгомін:

Чотиригранний, і негабаритний,
у шиї тріскає хребетний стовп,
аршина не ковтнеш: у плечі втоптана
шоломом голова — по підборіддя.
. . . . . .
а він, бугай, несе між рогів грім
і від жадання товпиться і пухне.
(«Зимові дерева», стор. 159)

---

*Вірші, що цитовані тут із «Сучасности», незабаром вийдуть у видавництві «Сучасність» окремим збірником під назвою «Гіалімпсести». Саме за ці твори Василь Стус одержав літературну нагороду ФОТА за 1982 рік.

Як подає Хейфец, Стус нарікав, що після одного з численних обшуків забрали у нього збірники поезій Емми Андієвської.

Взагалі, в читача може скластися враження, що під псевдонімом «Василь Стус» пише кілька поетів. Бож трудно повірити, що одне перо написало рядки:

Ми соку випили в березі,
ми в річки випили води...
(«Свіча в свічаді», стор. 94)

з одного боку, і з другого:

Ось і ранок
білий, як божевілля...
(«Зимові дерева», стор. 50)

або:

...І колючий дріт,
набряклий ніччю, бігав павуками
по вимерзлій стіні...
(«Сучасність», 247-248, стор. 6)

На цьому рівні мого обговорення, Стусова поезія — це свічадо, що віддзеркалює інші обличчя — віддзеркалює їх не тільки свідомо, але сумлінно й цілком відкрито. Та під поверховою мозаїкою впливів, чи то систематичних (як у випадку Пастернака чи Рільке), а чи більш роздрібнених — нуртує творча енергія Стусового двійника або, хоч як не хочеться вживати такої банальности, Стусового духовного батька. Ідеться мені, певна річ, про Тараса Шевченка. Стусове поверхове роздрібнення — його розсіяння в точному розумінні, як брак зосередження — неначе єднається непомильно унікальним голосом іншого, більшого поета. Шевченків голос уже виразно чутний у Стусовій ранній поезії. Міцніє він у в'язничній поезії — в збірнику «Свіча в свічаді» (як це помітив Царинник у вже згаданій передмові), а особливо в «Палімпсестах». У цій новій фазі творчости Стус неначе єднається з в'язнем-Шевченком, неначе зв'язує свою долю з його долею, щоб випивати з кореневим соком поезії хоч трохи тієї людської — не божеської, а саме людської — величі віч-на-віч із нелюдським проваллям. Це якась одчайдушна, не те що відкрита, але простонапросто зухвало декларативна залежність, що її Стус підкреслює численними парафразами з «Кобзаря», в несподіваних в'язаннях із власними неповторними образами. Наприклад, в наступному уривку Шевченків образ із природи, висловлений у невтральній, абсолютно безособовій присудковій конструкції, раптом перевтілюється не тільки в особове, але сильно особисте, неначе цей випадковий образ циклічности часу природи стає центральним

digitized by ukrbiblioteka.org

образом часу Стусового власного життя, з характерно представленими ключовими дієсловами, які в цьому новому порядку мають підкреслити мотив оновлення:

... Із того раю
радів я, згублений в світах,
коли по звомплених зірках
сам — і смеркаю і світаю.
(«Свіча в свічаді», стор. 92)

А ось серія власних образів, з несподіваною шевченківською «пуантою»:

Від рання дощ. Від сну, від ночі,
від узголів'я дощ і дощ.
Ридання шиб і ринв. А хоч —
ридання матері пророче.
(«Зимові дерева», стор. 68)

Подібних прикладів можна знайти сотні, як теж десятки безпосередніх звертань до Шевченка. Іноді невідомо: звертається Стус у вірші до Шевченка, чи до себе самого, таке в нього щільне з Шевченком єднання:

І так тобі нещастя бракувало.
Ти звав його. Ти думав — молодий,
упораєшся. Бо могутня шия
кріпацького поріддя не зігнеться,
аби там що. Пригадуєш? Було.
(«Зимові дерева», стор. 69)

Взагалі, ціла поема «Потоки», що з неї я взяв цей уривок, може бути про Шевченка або про самого Стуса. В даному уривку «кріпацьке поріддя» наштовхує читача на перший вибір, а «пригадуєш?» — на другий.

Стусова в'язнична поезія вся наснажена Шевченковою думкою, його силою, його відвагою, його бунтом — вона вся дзвенить ними. Щобільше, в Стуса ж бо навіть вбачаємо своєрідну імітацію «стилю» Шевченка не тільки в поезії, але в житті — в його, Стусовому, різкому екзистенціяльному виборі та в гордому прийманні наслідків цього вибору, як на це натякає хоча б щойно наведений уривок.

Та ще глибше, під струменем Шевченкової енергії, пливе інший, найрвучкіший, струмінь. Маю тут на увазі оту інстинктову, передособисту, невимовну, але тим не менш явну енергію Стусового власного «я». Ця енергія така помітна хоча б тому, що в Стусовому дорібку нелегко знайти «об'єктивні» твори: навіть ті поезії, в яких ніби про щось інше, говорять про самого поета. Стусове «я», як Шевченкове, колосальне. Поетове «я» — динамо цієї перед-

особистої енергії, і не пояснити його ніякою літературною теорією. Воно єднає і роздрібнення незамаскованих поверхових впливів, і роздвоєння постійного діялогу з Шевченком: енергія такого «я» дослівно ковтає всі впливи й моментально засвоює їх на стилістичному рівні, так що вони стають інтеґрованою частиною і безпосереднього контексту, і цілого дорібку. Отже, енергія передособистого «я» *підписує* майже кожний Стусів рядок і світиться під відкрито прийнятими впливами, а навіть під частими своєрідно зухвалими стилізаціями. Певна річ, саме Стус може *дозволити собі* на те, щоб утверджувати своє «я» з перспективи літературної, щоб бути відкрито літературною людиною. Просто кажучи, він не має чого боятися. І саме тут є абсолютна протилежність між поетом таким, як Стус, і армією епігонів Рильського, що про неї я мимохідь згадав угорі: у першому випадку маємо справу з задерикуватою, майже нахабною, силою поетового „я", а в другому — з боязкою його неміччю. У цьому світлі доводиться змінити мій раніший опис Стусових поезій як свічад. Тепер вони стають палімпсестами, що в них,крізь нашарування різних літературних ремінісценцій, просвічується дно глибинного, первинного, абсолютно власного ще не написаного тексту.

Відходячи від теми епігонства, хочу повернутися на хвилину до питання природи ориґінальности. Ориґінальність — це не програмово-гістеричне Павндове «мейк-іт-нью». Така програмовість, як це колись помітив Володимир Юринець у своїй дивній, зизооко-розумній праці про Тичину («Павло Тичина. Спроба критичної аналізи», Харків, 1928, стор. 5), це «панування рефлексії над творчим процесом, а не сама динаміка цього процесу», і вкінці — це усвідомлення неспроможности бути ориґінальним і панічні спроби маскувати цю неспроможність, цю неміч власного «я». Часто все це кінчається систематичним наслідуванням довколишніх сучасників, особливо іншомовних. А ось у Стуса навмисні, задерикуваті літературні ремінісценції стають складною грою, стають масками, позами, цілком свідомим закриванням сильної — можливо, надмірної — енергії «я». Як я вже згадав, підтекстуальний струмінь Стусового перед-особистого «я» це енергія, яка єднає окремі розсіяні, розрізнені моменти в творах у тривання суцільного дорібку. І навіть у цьому Стус такий подібний до Шевченка.

Ця увертюра про Стусову інтеґральну, своєрідно «органічну» літературність була мені потрібна на те, щоб посередньо ілюструвати мою тему. Нарешті я приступаю до неї.

2

В тематиці Стусової творчости надиво багато моментів розсіяння та роздвоєння, які йдуть упарі з моментами літературних

digitized by ukrbiblioteka.org

ремінісценцій. Я зупинюся тепер над рухом розсіяння, роздвоєння й остаточного єднання в Стусовій поезії та спробую накреслити траєкторію цього руху на прикладах його образів.

У ранній Стусовій творчості, наприклад, знаходимо чимало пасажів, що в них сумлінно вираховуються частини тіла самого героя, його коханої й навіть інших людей, неначе ці частини тіла існують самі для себе, незалежно від центру організму. Таких місць так багато, що вони відразу звертають на себе читачеву увагу. Ось характерний приклад, що в ньому поет неначе викладає нам сам процес такого «фізіологічного» розсіяння:

Вийду з зазубнів
розбіганої власної душі
і гукатиму:
— Сходьтесь,
тут, окрім нас, немає нікого.
І всі частини мого тіла
опівночі почнуть повертатися,
як добрі нічні феї.
— Сходьтесь! Уже споночіло!
Я один, і більше нема нікого.
Сходьтесь,
щоб до ранку виповнилась моя голова
мільйоновою волею
всіх моїх органів почуття,
щоб нарано, почуваючись на силі,
я знову бігав — по бібліотеках,
чергах і далеких-далеких побаченнях.
(«Зимові дерева», стор. 183-184)

В куди яскравішому пасажі, Стусів ліричний герой почувається фізично неповним через те, що його грабує час:

Довго очікувана попереду,
минає молодість,
лишаючи...
тугу каліки — з ампутованими кінцівками.
(«Зимові дерева», стор. 51-52)

Наслідок таких «самовтрат» ляпідарно висловлений у рядку: «Ти — недолюдина» («Зимові дерева», стор. 18). Оте фізіологічно зображене розсіювання себе самого, віднімання від себе самого, неначе переслідує ліричного героя:

Заким пролізеш у голки вушко —
обдерешся, як пес в шелюгах.
Все побільше — лишаєш з одягом,
все поменше — з собою.
. . . . . .
а ти, як бубон, голісінький.
(«Зимові дерева», стор. 85)

Ми скоро помічаємо, що це розсіяння переходить із площини фізіологічної на психічну, де воно, звичайно, почалося; воно спричиняє якийсь таємний страх, своєрідний, майже клінічний «Анґст». Ліричний герой попереджає сам себе:

І Дніпро у моїх очах,
катери і автомобілі.
І не розхлюпати себе
. . . . . .
серця не виплескати.
. . . . . .
А ти не бережешся, ні?
А ти — не бережешся?
Думаєш — вистачить на віки?
На рік бодай — вистачить?
(«Зимові дерева», стор. 14-16)

У перших двох наведених уривках ліричному героєві загрожує зовнішність, а в третьому — внутрішність, власні спогади, туга, гризоти.

Розсівають, отож, і спричиняють страх, різні чинники зовнішнього й внутрішнього світу. Розсіває, наприклад, порожня активність порожніх буднів, оце кошмарно-кафківське бігання «по бібліотеках, чергах і далеких-далеких побаченнях», де є тільки натяк (але все таки він є!) на якийсь далекий, заобрійний біг. Та проте, врешті-решт, він також розсіває. Про цей «заобрійний біг» згадаю ще потім. А покищо хочу продовжувати про буденне бігання, яке загрожує не тільки ліричному героєві, але й його коханій у наступному, майже досконало зрівноваженому верлібрі:

Розгублена між роботою і дозвіллям —
вечірньою школою, чергами, перукарнею,
дощовою погодою і театром,
комсомольськими зборами, подругами з гуртожитку,
ти прийдеш до мене
самотня, настрашена і чужа,
розграбована на всі свої сто шістдесят сантиметрів зросту.

І разом з тобою ми заходимося визбирувати
роздаровані уста, очі, пам'яті,
погляди, губи, плечі,
розшукаємо все — до найменшого паніґтя,
щоб, затиснена в себе, як в кулачок,
ти ставала цільною й неушкодженою,
реставрована для мого охриплого
горлового шепоту щастя.
(«Зимові дерева», стор. 37)

Для ліричного героя стає якоюсь одержимою візією неможлива можливість щонічного *зцілення* коханої, щонічного чудного повернення їй її невинности, яку насилувала зовнішність, для

digitized by ukrbiblioteka.org

поновленого, щонічно-первинного кохання. Згодом побачимо, що кохання теж непевне, що воно теж загрожує розсіванням. А покищо хочу звернути увагу на те, що на стилістичному рівні терпеливе вичислювання бібліотек, перукарень та ресторанів — оті майже бароккові або, можливо, вітменівські «каталоги» буденних подій і явищ — вже самі собою створюють враження розсіяння.

Та найнебезпечнішим чинником розсіяння є Інший. Тут слід згадати думку Сартра про те, що в немилосердному погляді Іншого ми стаємо відчуженими перед собою і для себе. Дуже сильний і справді своєрідно сартрівський приклад такої беззахисності і самовідчуженості в погляді Іншого зустрічаємо в прекрасному ранньому вірші «Натурщик». Натурщик, нагий і ще тим більше беззахисний, що він одночасно *ще* жива людина і *вже* скульптура, — стоїть перед байдуже жорстокими лезами очей інших людей. Ці очі це передовсім очі «від-творця» скульптора, який над перевтіленим у глину натурщиком має абсолютну силу, потім очі «споживачів мистецтва», а вкінці, і що найголовніше, очі читачів цього твору, читачів Стуса, себто наші, чужі, безжалісні очі:

Він у розпачі.
Він не може в собі затриматись.
. . . . . .
З нього висотують жили.
Його оголюють,
і не подітись від очей зненависних,
і п'ятий не знайти куток.
О таїнство
народження і сконання!
Ці пружні пальці,
що взяли його
поперек горла:
передайся ввесь
в чужі холодні
зсатанілі очі.
Піддатливий, мов глина,
не знайде,
за що вхопитись.
Терпне мертве тіло,
і вже, мембранований,
натурщик остигає
на гострій, ніби шпиль,
колючій ноті.

(«Зимові дерева», стор. 158)

І справді, своєрідно трансцендентальні нотки, що приглушено звучать у творі, натякають на природу «натурщика» не тільки як на пасивний об'єкт, але й як на активну енергію мистецтва: йдеться, мабуть, про самообнаження поета в своїй поезії і, отже, про оте «саморозхлюпування», що його на цьому рівні нашого читання неначе боїться таке домінуюче «я», як Стусове. І тут починаємо

бачити важливе поєднання «принципу розсівання» з центральністю «я» в Стусовій поезії: чинники маскування «я» самі собою загрожують цьому «я», вбираючи в себе багато його енергії. Це треба мати на увазі під час читання решти моєї статті.

Звичайно, найнебезпечніший погляд Іншого — це злозичливий, злочинний погляд ворога. Навіть ще на волі, навіть у «Зимових деревах», молодий Стус (цілком як молодий Шевченко в Петербурзі) знає, хто його ворог, ще заки сам ворог знає свою ролю в цій смертельній грі. Залишається тепер єдиний моральний вибір: безнастанною провокацією донести до ворога свідомість цієї його ролі. З цього виходить, що погляд ворога віднімає, випиває, розсіває тільки тоді, коли ліричний герой скоряється перед цим поглядом. Тільки тоді погляд ворога має силу *відчужувати* «я» від себе й від світу. Отже, не так сам ворог, як покора перед ворогом, як страх перед ним — справжній ворог. Цей натяк висловлений у своєрідно пастернаківських рядках:

Вже не знайтись межи поразк,
хоч сто мене — в мені,
коли у грудях — сто відраз
і кожна з них — до днів,
котрі прожив, припавши ниць
до болю. Ридма — ріс...
. . . . . .
Сни самознищення і сни,
де тільки самолють.
Смертельно хорі кажани
об архітрави б'ють.
(«Зимові дерева», стор. 87)

Тут погляд супротивника веде або до самогубства, себто до остаточного розсіяння, абож до гіршого — до самозради, себто до переміни власного «я» в іншу, ганебну псевдо-єдність, яка являється найрадикальнішою само-згубою. Ось уривок, з вірша про сучасного поета (в мене цілком суб'єктивне враження, що це — про Тичину):

Чи в мить крутого самопочезання
він надто пильно стежив шлях утрат, —
лиш так його спотворило дерзання
тим виразом вибачливих жалів,
самодосад, стребленої волі
і отворами поглядів зчужілих,
що він навік лишився під собою
для пробування, нижчого за смерть.
(«Сучасність», 258, стор. 7)

Слід, проте, мати на увазі, що тут справа куди глибша, ніж щоденні політичні обставини. Адже в несподіваному повороті навіть кохана іноді стає загрозливим Іншим. Хоч, як ми вже бачили,

digitized by ukrbiblioteka.org

кохану теж роздрібнюють будні, і тоді ліричний герой з нею ототожнюється, все таки вона володіє небезпечною енергією кохання і сексу, себто енергією Іншого, яка теж викликає на двобій, що кінчається переможцем і переможеним. Не зважаючи на виразні «фройдівські» імплікації, все це можна б уважати за петрарківську позу, якби не контекст інших моментів, що я їх тут стараюся накреслити: саме вони дають моментові кохання зовсім не позовано-петрарківське, а скоріше екзистенціяльно-бодлерівське забарвлення:

... Невже я мушу
сторч головою западати в прірву
у карооку? Западати так,
щоб знітитись і зникнути. Розтанути,
ввійти в єдиний звук, єдину віру,
в просторі очі, ніби в тятиву
ввійти стрімкою пружною стрілою.
(«Зимові дерева», стор. 123)

і ось, своєрідно сентенційне узагальнення:

Віддати іншому свою любов —
то справжній егоїзм.
То вже наполовину бути мертвим.
(«Зимові дерева», стор. 30)

Адже любов — це:

Самороздаровування — замість
самозбереження...
(«Зимові дерева», стор. 17)

Я намагався накреслити Стусові тематичні мотиви про енергію розсівання, яка скривається в монотонності буднів, а в цих буднях — про ще загрозливішу енергію розсівання, що нею володіє погляд Іншого. Будні тепер слід поширити на смугу темпоральности взагалі: час бо на цьому поверховому рівні Стусового розвитку — це найсильніший чинник розсівання, віднімання, втрат і самовтрат. В своєрідно рількеанських рядках Стус узагальнює цю інтуїцію:

Час опада. За час не зачепитись.
Руками не вчепитись, мов за дріт.
(«Зимові дерева», стор. 74)

У нестерпно-монотонній сучасності буднів єдине, що залишається, — це вічно чекати на майбутнє. Але остаточна іронія часу над нами в тому, що оте майбутнє, яке манить нас своїми несподіваними можливостями, саме собою завжди віддаляється, завжди трагічно залишається майбутнім. Ця темпоральна абсурдність, яка немилосердно розбиває наші надії, також нас розсіває, спершу обернувши нас у пасивну жертву часу:

Чекання, вибираючи мене,
обростає гудками, пострілами, криками.
(«Зимові дерева», стор. 37)

Отже, те чекання, яке стає вічним жаданням нездійсненного майбутнього, обертає час у коло — не в життєдайне коло хліборобського календаря, що основане на космічному часі, а в зловісно зачароване коло марности людських сподівань:

Дороги в'юняться лякливо,
сховавши голови в хвости,
їх затискає перспектива
і б'є пропасниця мети.
(«Зимові дерева», стор. 94)

Попереду залишається тільки старість і смерть, як остаточна, метафізично-іронічна розв'язка розсівання — довічне скаменіння:

І старієш, і вижидаєш вік,
що пробіжить і спиниться в долині.
. . . . . .
Метляння рук, і подумів, і снів
заступить скрип іржавого завіса.
(«Зимові дерева», стор. 171)

Ми бачимо, отже, що минуле — теж не порятунок на цьому рівні нашого читання Стусової поезії. Спогади шматують, рвуть, розсівають — не менше, ніж надії. Вони ж бо насильно шарпають нас назад, розчиняючи нас у різних темпоральних царинах, що в них ми тепер мусимо жити одночасно. Своєю ніби-живою присутністю (бож вони не дерева, а стовбури), спогади заслоняють нашу і так уже фраґментовану сучасність:

Стовбурами спогади ростуть,
і за ними ні греця не видко.
(«Зимові дерева», стор. 63)

Не диво, що ціла темпоральна структура — минуле, сучасне, майбутнє — підсумована такими рядками резиґнації:

Плач, небо, плач і плач! Минуле — не вернути,
сьогодні — згибіло, майбутнього — нема.
(«Свіча в свічаді», стор. 63)

Плин часу, який віднімає й розсіває все — нарешті сам щезає:

... Розтопився час,
Його змертвіла хвиля нас гойдає.
(«Свіча в свічаді», стор. 51)

digitized by ukrbiblioteka.org

3

Я тепер перейду від тематичної категорії розсіяння, роздрібнення до категорії роздвоєння, розщеплення. Хоч ці дві категорії в Стусовій поезії іноді трудно розрізнити (а в практичному читанні навіть непотрібно розрізняти) — таке «роздвоєння» дуже потрібне для мого особливого читання Стусової поезії, що його я тут пробую описати. На таке «роздвоєння», зрештою, дозволяє мені припущення, що перехід від категорії розщеплення помітний уже в самому хронологічному русі Стусового творчого росту. Помітна, інакше кажучи, певна, хоч іще не закінчена, асиміляція окремих образово-тематичних одиниць довкола пунктів плюс і мінус. Така асиміляція, що особливо впадає в очі у в'язничній поезії, йде впарі з уже не розсіяними літературними впливами, а з діялогічною конфронтацією з поезією Рільке, а особливо Тараса Шевченка.

Спершу дуже коротко опишу головніші символи роздвоєння: розлуку, провалля, «обаберегість» і найголовніший символ — люстра, свічада. Вже на початку дорібку, далеко перед ув'язненням, розлука займає в Стусовій тематичній скалі високе місце; вже тоді він пише про розлуку, в тоні Шевченкових ранніх творів, як «геть до титли й коми вивчену» («Зимові дерева», стор. 42). Саме молоді, твердить тоді ще молодий поет, найкраще знають розлуку:

> ... для розлуки
> осені не чекають.
> Чи ж є для розлуки строки? —
> провесна і прощання.
> («Зимові дерева», стор. 49)

Але розлука стає куди менш узагальненою («не *чекають*»), куди менш «вивченою», а справжнішою і болючішою, коли то на засланні доводиться прощатися з коханою жінкою після цинічно-коротких побачень. Тоді розлука стає справжнім «розпаданням материка»:

> Ти ж вирвалася, рушила — гірський
> повільний поковз, опуст, розпадання
> материка, раптовий зсув і дляння,
> і трепет рук, і тремт повік німий.
> («Свіча в свічаді», стор. 73)

Часто Стус символізує розлуку образами безодні, провалля, прірви. В угорі наведеному уривку зустрічаємо «поковз», «зсув», «опуст». А ось виразніший приклад:

> А те, що було тобою,
> за чорним за яром сплило,
> а те, що було тобою,
> сповзає в безодню.
> («Зимові дерева», стор. 140)

Тут бачимо своєрідну *подвійну* розлуку: «відходиш» не тільки «ти», а (можливо, що найголовніше) «те, що було тобою», — відходить не тільки зовнішність особи коханої, але теж її внутрішність, її суть. До того, фраза «те, що було тобою» — дуже подібна до численних Стусових образів, які втілюють мотиви самовідчуження. Для читача, звиклого до Стусової образности, ця фраза — сама собою досить абстрактна — створює своєрідну неточність або навіть двозначність ідентичности.В цьому, звичайно, є теж роздвоєння, чи принаймні натяк на нього.

І справді, як це буває часто в Стуса, ліричний герой весь час переносить свою увагу від коханої на себе самого, бож його «я» не терпить конкуренції: прірва розлуки з коханою — образ, який зустрічається в тисячах «любовних віршів» — стає прірвою екзистенціяльно глибокою, прірвою розлуки ліричного героя з самим собою. Дуже часто, як ось у наступних двох уривках, цю прірву створює неінтеґрований час — минуле, сучасне й майбутнє, що між ними є теж прірви:

> Розкрилені висі твої пронеслися.
> Попереду — прірва.
> («Свіча в свічаді», стор. 101)

У пізнішому вірші зустрічаємо ще сильніший приклад цього:

> П'янке бездоння лащиться до ніг,
> криваво рветься з нього вороння
> майбутнього. Летить крилато лезо
> понад проваллям яру, рине впрост
> на вутлу синь, високогорлі сосни
> і на пропащу голову мою.
> («Сучасність», 242, стор. 26)

Функцію, подібну до символа прірви, виконує символ двох далеких берегів, що його Стус іноді окреслює абстрактним новотвором «обаберегість». Поет зосереджується не на солідності одного чи другого берега, а на небезпечній порожнечі, що ззвіє між ними. На даному рівні нашого читання в цій загрозливій порожнечі ліричному героєві доводиться пропадати:

> А ти — не спечалений,
> що, як плавець — поміж
> далекими берегами?
> («Зимові дерева», стор. 169)

Мабуть, найпоширеніший символ роздвоєння в Стусовій поезії це символ дзеркал чи, висловлюючися його улюбленим синонімом, «свічад» (з стилізованою патиною антикварности й куди продуктивнішим натяком на світло). Символ свічад появляється вже в Стусовій ранній поезії, але там він перебуває ще на рівні

digitized by ukrbiblioteka.org

символістичного «кічу»; він згущується і набирає глибоко метафізичних значень у пізніших віршах, особливо у збірнику «Свіча в свічаді». У наступному уривку, наприклад, символ свічад відокремлює порожнечу від повноти, смерть від життя, «шебершання» від пісні та, що найцікавіше, поета від поезії (у порожньому, бездушному свідченні свічад жайворон роздвоюється на сіру, непоказну грудку тіла й плодотворний, життєдайний спів):

> У німій, ніби смерть, порожнечі свічад
> пересохла імла шебершить, ніби миш,
> і високий, як зойк, тонкогорлий співак
> став ширяти над тілом своїм.
> («Свіча в свічаді», стор. 75)

Я навмисне згадав головніші символи роздвоєння в Стусовій поезії поверхово й схематично, бо мені доведеться повертатися до них знову, виповнюючи та ускладнюючи їх значення. Тепер хочу вказати на те, що ці символи поєднані між собою, творячи своєрідну мікроструктуру: свічадо — це тривожна прірва; між обличчям і свічадом — між світом і свідомістю — теж існує безодня, що вони її оточують, як два береги. З другого боку, прірва розлуки обаберега і, щонайголовніше — прірва сама собою дзеркалить своєю — дзеркалить своєю порожнечею.

Розлука, прірва, береги, свічада символізують різні чинники та способи роздвоєння. Передовсім ідеться тут про роздвоєння на два протилежні полюси «світ/я» або — точніше по-романтичному — «я/не-я». Таке роздвоєння особливо помітне в поетів із сильними центральними «я», як Стус, його вчитель Шевченко чи взагалі романтики, — поетів із «я», яке ковтає світ скоріше, ніж віддається йому. Саме такі поети часто бояться — більш або менш усвідомлено, — що світ розсіє або розколе їх гіпертрофовані і тому вразливі «я». Від активного конфлікту зі світом вони іноді втікають на протилежний полюс — у вежу зі слонової кости, як це нам показує історія романтизму й його наслідків. Зайво підкреслювати, що такого не сталося ні з Шевченком, ні з Стусом.

У зв'язку з центральним роздвоєнням на«я» і «не-я» помічаємо похідне від нього розщеплення на свідомість і природу, яке теж глибоко закорінене в романтичній традиції. Здогад Паскаля, Руссо,пізнього Фройда і, звичайно, екзистенціялістів, що людина через само-свідомість (і отже свідомість власної смерти) стала вигнанцем із не-свідомого світу природи, як Адам і Єва стали вигнанцями з раю, і постійно прагне повернутися до цього свого первісного дому, — цей здогад іноді виринає теж зі Стусових рядків:

Ще людська душа
дрижить, як море,
в незручній западині екзистенції.
Ще потерпає віверица
битий горіх
брати з твоєї руки.
(«Зимові дерева», стор. 31)

У цьому уривку слово «екзистенція», яке так «незручно» стирчить зі свого контексту, зраджує інтелектуальне походження цієї думки й образу. А в слові «ще» жевріє надія на якесь можливе/неможливе прагнення нового золотого віку, коли свідомість і природа знову з'єднаються в одному домі.

Розрив між «я» і світом, між свідомістю й природою приводить до ще одного похідного розщеплення — між свідомістю й об'єктами. Розсіяна людина неначе заздрить речам, що вони такі зосереджені, скупчені, самобутні, самовистачальні. Ця інтуїція помітна, наприклад, у наступному уривку з ранньої творчости, адресованому до ключа. Навіть у еротичному жарті, який, можливо, ховається в цих рядках, бачимо тугу за забороненою людині постійністю часу й цілісністю простору (звертаю увагу на активність слова «дурню» в цьому контексті):

Беремо ключ
(тобі добре, дурню:
на весь вік —
однісінька шпара).
(«Зимові дерева, стор. 145)

Та найголовнішим чинником роздвоєння існування в Стусовій поезії стає Інший — знову, як у категорії розсіяння, не тільки байдужий перехожий чи ворог, але навіть кохана людина. Я вже досить говорив про цю важливу тематичну рису в розмові про розсіяння. Тут тільки згадаю, що Інший іноді стає на полюс радикально протилежний до сфери існування ліричного героя. Між цими двома полюсами зяє прірва порожнечі, що її не можна перекрити ніякими засобами спілкування. І саме ця прірва бентежить і розсіває ліричного героя, пропонуючи абсолютний «соліпсизм» смерти як єдиний вихід із зачарованого кола самотности:

Уже тебе шукають сновидіння,
ступаючи навшпиньки, бо застрашно —
замоторошно-смертно зізнаватися,
що безоглядні суходоли приязні,
як дертий яр, очей розрізом глипають
і прорубом і прірвою ростуть.
(«Свіча в свічаді», стор. 96)

digitized by ukrbiblioteka.org

Отже:

Тож муруйся, муруйся, муруйся, душе!
Начування, вдивляння, вслухання — уб'ють!
І звереснула нервів утята струна,
і звереснув тремкий напівсон кришталю,
і звереснула пустка свічад.
(«Свіча в свічаді», стор. 75)

Розщеплення між «я» і «не-я» каталізує розщеплення самого «я». Йдеться про тему самороздвоєння або тему двійника, яка переслідує Стуса від самого початку його творчого шляху, і яка іноді висловлена в образах майже клінічної автоскопії. Насправді рядок «Я сам пустився плавом за собою» («Свіча в свічаді», стор. 89) може послужити за мотто для майбутньої книги Стусових зібраних поезій. Характерно, що самороздвоєння спричинене передовсім невдалою зустріччю із «не-я», із світом, який сам у собі також розколений, бож він мусить існувати без того метафізичного центру, що його прагнули теж численні інші поети, наприклад, Рільке чи Єйтс. Відсутність того центру — оте «порожнє небо» — спричиняє метафізичну абсурдність, яка стала головною темою Стусового улюбленого мислителя Альбера Камю:

Світ — уже не світ. Ти — уже не ти.
(Хто із вас — конає?)

Хочеш — задушись. Можеш — утечи
сам од себе.
Скільки не волай, скільки не кричи,
а — порожнє небо.
(«Зимові дерева», стор. 122)

В розмові про символи розлуки й прірви, я мимохідь згадав, що самороздвоєння буває в Стуса наслідком фраґментованого, неінтеґрованого часу. Зайво підкреслювати, що така трагічна темпоральна розпорошеність — сама собою являється наслідком відсутности центру, який давав би суцільну тривалість і своєрідне заокруглення як біографії, так й історії. Ось, наприклад, поет в дитинстві і поет у сучасності — це дві окремі особистості, які в рамі даного вірша існують у діялогічному, чи точніше — іронічному, але в усякому разі не дуже то приязному зв'язку. Як це зраджує епітет «зрадливий», поет неначе дорікає своєму хлоп'ячому *альтер еґо* за несповнені мрії дитинства:

Ходімо, друже мій, дивачний хлопчику,
ходімо вдаль.
. . . . . .
шукаймо щастячка, зрадливий хлопчику,
де битий шлях.
(«Зимові дерева», стор. 172)

Поетове «я» розколюється і в майбутньому. Його розколює мета — з одного боку, особиста, а з другого — політична:

Ти не один. Вас щонайменше — двоє,
раз навпіл розпанахує мета.
Страшися поціляння. Проминання —
воно підносить.
(«Зимові дерева», стор. 61)

І остаточно поетове «я» розколює смерть, що розділяє ліричного героя на історію прожитого життя і на неживий об'єкт трупа. Наступний уривок нагадує нам відому поему де Мюссе, «La Nuit de Décembre», в якій цей французький романтик описує свою майбутню могилу і свого двійника, який на цій могилі сидітиме:

І ти ще довго сатаній,
ще довго сатаній, допоки
помреш, відчувши власні кроки
на білій голові своїй.
(«Свіча в свічаді», стор. 41)*

Роздвоєний не тільки поет, але й інші мистці-братове, які теж можуть вважатися за двійників поета. Ось рядки з прекрасного вірша «Останній лист Довженка», які так ляпідарно-точно характеризують трагедію цієї великої людини:

... Звіхолили сни
мій день і ніч мою й життя прожите.
Пустіть мене до мене.
(«Зимові дерева», стор. 93)

Тут уже бачимо цілком виразно, що самороздвоєння в Стуса буває самовідчуженням, що його спричиняє Інший як ворог: Інший викликає в тобі твого власного Іншого, який, з веління ворога, краде в тебе твоє власне буття. І ось, для порівняння, два рядки з дещо пізнішого вже автобіографічного, вірша:

І вже навіки поверни —
бодай мене — мені!
(«Зимові дерева», стор. 132)

---

* Пор. слова двійника до ліричного героя в творі де Мюссе. (Взагалі, ця поема дуже цікаво перегукується із мотивом двійника в творчості Стуса):

Je ne suis ni dieu ni démon,
Et tu m'as nommé par mon nom
Quand tu m'as appelé ton frère;
Où tu vas, j'y serai toujours,
Jusques au dernier de tes jours,
Où j'irai m'asseoir sur ta pierre.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ми вже бачили, що в Стуса розщеплення свідомости стається в зв'язку з розщепленням світу. Як всередині розщеплена свідомість, так назовні розщеплений світ. За поверховий приклад цього можна взяти радикальне роздвоєння зовнішнього світу на Україну й чужину. Таке розщеплення відоме особливо письменникам-еміґрантам, відоме воно було теж і Шевченкові. Цікаве тут особливо те, що сама Україна розщеплюється на «рідну» і «чужу», так неначе Інші чужини мобілізує й частину України для своїх несприятливих потреб, як це стається з індивідом і Іншим, як ворогом. Наступний уривок ілюструє розщеплення України й чужини та України самої в собі:

Бо вже ослонився безокрай чужинний,
і гнеться в жалобі кривавий розмай.
Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай!
(«Свіча в свічаді», стор. 101)

А в наступному рядку границі між Україною й чужиною зовсім затираються, хоч це само собою аж ніяк не значить, що протилежні полюси рідного й чужого з'єднуються. Навпаки, така невиразність розщеплює їх ще виразніше: «Яка нестерпна — рідна чужина!» («Сучасність», 228. стор. 4). Слід додати, що Україна іноді персоніфікована постаттю жінки-коханки (знову, як у Шевченка), і в деяких пасажах просто не можна впізнати, чи поет говорить до жінки, а чи до України. У таких випадках бачимо наслідування роздвоєння між «я» і коханою, що його я згадував угорі. В наступному уривку, зверненому до України, це роздвоєння втілене в символі свічада:

Ти все така ж. Ні смута, ні літа
не старіють тебе. Німа, як люстро.
(«Зимові дерева», стор. 65)

На глибших рівнях, світ розщеплюється на дійсність і сон, на дочасність і вічність, на фізичну й метафізичну сфери. Але тому, що ці розщеплення аналогічні до розщеплення між світом і свідомістю, цієї теми я тут розвивати не буду. Наведу тільки строфу, що в ній ці глибокі роздвоєння між спогадом і сном, між справжнім та уявленим минулим, таємниче закодовані:

Днєдавнє завзялось
у снінні чарувати,
та й знакомиті дати
мені проставив хтось.
(«Свіча в свічаді», стор. 78)

4

Понад усіма прикладами літературних впливів, а далі, понад усіма прикладами розсіяння і розщеплення, в Стусовій поезії панує дух єднання. Поступ цього руху можна простежити — щоправда, досить загально — в хронологічному зростанні Стусового дорібку. Загальний рух дорібку прямує від роздрібнення в ранніх поезіях через роздвоєння за середнього етапу до єднання в найновіших творах — від іронічного або трагічного заперечування до екзистенціяльного (а місцями й своєрідно містично-сковородинського) стверджування. Найголовніше тут те, що цей рух у точному розумінні діялектичний: мінуси розсіяння і розщеплення не пропадають, а приєднуються до плюса стверджування, як всюди присутній і конечний Неґатив. Часті образи розсіяння в ранній поезії обертаються свічадами, які собі стають *дзеркаленням* (в Барчиному розумінні цього Барчиного слова). Так неначе в межовій ситуації заслання Стус переконується, що роздрібнення й роздвоєння — і світове, і його власне — конечні для остаточного єднання особистости з усесвітом. Це для Стуса, мабуть, найцінніша наука тюрми й заслання: єдиним жестом біль роз'єднує, щоб єднати. Бо той, хто ніколи не був розірваний, не може зціліти на вищому рівні існування або, словом, не може воскреснути.

Отож, мені тепер доведеться повертатися до тих символів і образів, якими я ілюстрував розсіяння і розщеплення, щоб показати, як у новому насвітленні межової ситуації вони стають символами й образами єднання. Повернуся, отже, до центрального образу-символа в'язничної поезії — до свічад: «Свічадо спить. У ньому спить свіча» («Свіча в свічаді», стор. 83). Розщеплення між свічадом і реальним об'єктом, що в ньому відбивається, тепер з'єднане полум'ям свічі. Це полум'я (як відчув це Пастернак у відомому пізньому вірші з «Доктора Живаґо» — це слабкий символ віри, який має силу оживити порожню ніби-смерть німого відзеркалення. В насвітленні свічі свічадо може стати засобом спокійного і творчого самоспоглядання, значить — засобом поезії. Згадується відомий автопортрет молодого Шевченка з полум'ям свічі, що горить біля обличчя, освітлюючи його, і з невидимим, але конечно для такого портрета присутнім, свічадом.

Подібно трансформуються, з такої точки погляду, символи прірви, провалля, безодні й «обаберегости», які досі були (разом зі свічадом) центральними символами розщеплення. Прірва, наприклад, стає точкою особистої свободи:

> Бо ти тепер єси довіку вільний
> на цій обаберегій самоті.
> («Свіча в свічаді», стор. 86)

digitized by ukrbiblioteka.org

Прірва, отже, стає тепер не тим, що роз'єднує два береги, а *енергією середини*, себто плододайною порожнечею, яка ці береги єднає. Стус висловлює цю інтуїцію майже містично:

Замерехтіло межи двох світів
щось невпізнанно знане.
(«Свіча в свічаді», стор. 89)

Або:

Розпросторся, душе моя.
. . . . . .
Хай у тебе є дві межі,
та середина справжня.
. . . . . .
Посередині стовбур літ,
а обабоки — крона.
Посередині — вічний слід
від колиски до скону.
(«Сучасність», 258, стор. 5-6)

Образ прірви, так часто повторюваний у романтичній поезії, згодом став своєрідним мотивом поезії Райнера Марії Рільке. Рільке своєю чергою спеціяльно вивчив данську мову, щоб читати в ориґіналі своїх улюблених письменника Якобсена і філософа Кіркеґора. Кіркеґорів образ-концепт «плигу в віру», що став часто повторюваним стрижнем його мислі, це дуже складне сузір'я понять, що його тут непотрібно накреслювати. Ризикуючи непрощенним спрощенням, скажу тільки, що Кіркеґорів плиг — це метафора для абсолютної свободи. В буденній хандрі самовідчуження (або «розсіяння») людина наближається до межової ситуації свого існування, що її Кіркеґор зображує як берег бездонної *прірви*. Межова ситуація неначе пробуджує людину, кидаючи її в розпач раптово відкритих необмежених можливостей власного існування. Людина стає перед своїм найголовнішим вибором: або задеревіти в скорчі жаху над цією головокружною безоднею, абож одчайдушно скочити в неї у вірі, що там на неї чекає абсолютне само-оновлення. Таке само-оновлення (або своєрідне воскресіння) рівнозначне для Кіркеґора з «сліпою» — себто незабезпеченою раціональними доказами, отож «всевидющою», вірою в Бога. Саме тому, що людина не забезпечена обіцянками кавзальности, вона ніколи не може *знати*, що її плиг закінчиться само-оновленням, а не остаточною руїною. Це значить, що «плиг у віру» — несамовито сміливий риск.

Як у Кіркеґора, в Рільке образи прірви, «спасаючого падіння», зв'язані з дуже індивідуально тлумаченою, особливою релігійністю. Варто тут пригадати його відомий вірш «Herbst»:

Die Blätter fallen, fallen wie von weit,
als welkten in den Himmeln ferne Gärten;
sie fallen mit verneinender Gebärde.

Und in den Nächten fällt die schwere Erde
aus allen Sternen in die Einsamkeit.

Wir alle fallen. Diese Hand da fällt.
Und sieh dir andre an: es ist in allen.

Und doch ist Einer, welcher dieses Fallen
unendlich sanft in seinen Händen hält.

(Sämtliche Werke. Erster Band. Frankfurt: Insel Verlag, 1955, стор. 400)

Різниця між Кіркеґором та Рільке тут у тому, що в поета падіння («із жестом заперечення»), яке парадоксально обертається універсальним потвердженням існування, незалежне від індивідуального рішення особи, а стає якимсь космічним явищем. Та проте основна інтуїція тут та сама. У наступному уривку з поезії Стуса, з сильно рількеанським звучанням, індивідуальний вибір і космічне призначення цього спасенного падіння у прірву неначе поєднуються в якусь нову цілість вже не жахливої, а жаданої смерти:

Неначе стріли, випущені в безліт,
згубилися між обидвох країв, проваджені не силою тятив,
а спогадом про образи почезлі,
так душі наші: о порі вагань
під щемний спів земного притягання
спішать у тишу, в безвість, у смеркання,
де Бог тримає всепрощенну длань.
Нас позначають криволети птиць,
що, знявшись д'горі, засягають паді,
а доля задивляється в свічаддя
своїх ярів, узгір'їв і криниць.

(«Свіча в свічаді», стор. 82)

Іноді середина між двома берегами конкретизується плином води, яка вже перестала бути загрозою для «спечаленого плавця» (див. цитату з «Зимових дерев», стор. 169); навпаки, її тепер Стус освячує її власним древньомітичним значенням вічного народження. В наступному уривку плин води говорить поетові, як говорив Гераклітові, про змінну/незмінну вічність:

Хлющить вода...
. . . . . .
А з ранку — гострий вічности пролом.
Пливе земля. І спокій сподіванний —
як тиша тиші. Як кінець кінця.

(«Свіча в свічаді», стор. 98)

Посередині, між берегами розщеплення, де пливе вода оновлень, є *осердя*, або *серце*. Стус звертається до цього символа,

digitized by ukrbiblioteka.org

освяченого в нас Сковородою й Шевченком, знову й знову через весь свій дорібок. Та особливо часто зустрічаємо цей символ серцевинної середини в в'язничній поезії. Там він стає справді неначе якимось містичним сковородинським знаком-емблемою початку й кінця:

... Полиски вогнів
враз висвітлять на ярому екрані
ковчег терпіння в синім струмуванні,
і знімуть кільця літ, кружала снів,
і ти, залишений в осерді серця,
збагнеш, якої проби диво смерть ця.
(«Свіча в свічаді», стор. 91)

Не тільки засоби розщеплення, але й засоби розсіяння стають тепер засобами єднання. Світ, який стояв на протилежному полюсі до поетового «я» і розсіював його через своє власне розсіяння, — цей світ тепер єднає. І єднає він тому, що розсіває, не «незважаючи», а саме «зважаючи» на страждання, що їх світ уміє людям заподіяти, не тільки жорстокістю самих людей, але навіть жорстокістю природи. А таке єднання стається тоді, коли світ святкує або освячує єднальна сила пісні. І знову приходить на думку Рільке, в його «Сонетах до Орфея»:

Nicht sind die Leiden erkannt,
nicht ist die Liebe gelernt,
und was im Tod uns entfernt,

ist nicht entschleiert.
Einzig das Lied überm Land
heiligt und feiert.
(Sämtliche Werke, Erster Band. Frankfurt: Insel Verlag, 1955, стор. 743)*

А ось у Стуса:

Лютує сніговиця,
колючий хрипне дріт.
А світ — нехай святиться,
нехай святиться світ.
(«Свіча в свічаді», стор. 46)

---

* Цей вірш дуже добре переклав сам Стус:

Ще ми не взнали страждань,
ще не навчились кохань,
смерти глуха таїна

слідом чигає.
І тільки пісня одна
благословляє.
(«Свіча в свічаді», стор. 114)

У пісні світ стає (як у мислі пізнього Гайдеґґера, який теж черпав надхнення з поезії Рільке) єдиною й єднальною основою явищ і подій, перебуваючи під ними і зв'язуючи їх активно.

Я ще повернуся до найвищої єднальної сили — сили пісні — в закінченні цієї статті. А покищо постараюся показати, що хоч сама природа може бути ворожою, і хоч вона так недавно стояла (як втілення світу) проти «я» і роздвоювала це «я» своєю байдужістю — вона тепер теж уміє зцілювати. На цьому рівні мого читання вже не треба гістерично змагати до неможливого — до повернення чужинця-людини в лоно природи, звідки він був навіки видворений. Людина повинна просто бути з природою, жити поруч неї, дійти до певного «порозуміння» з нею *через* своє відчуження — а це принесе заспокоєння, дуже подібне до зцілення. Таке інтуїтивне зрозуміння можна побачити вже в «Зимових деревах»:

Тут час не йде. Тут вивіряє дуб
по вічності свої старечі роки.
. . . . . .
Тут поживи!
. . . . . .
Тут ліс, як вічність. Бережи його
від свого непотребства, марновір'я,
від власної пустої глупоти...
. . . . . .
Лиши себе за брамою і йди
відкритим і лунким, неначе пустка.
. . . . . .
... Отут
ти вибродиш, немов діжа на хмелі,
ти вибродиш на співі, на джмелях...
(«Зимові дерева», стор. 150-151)

Знову слід підкреслити, що зцілює саме розщеплення, отже воно тут абсолютно неминуче. Треба себе залишити за брамою — свої погані звички, своє буденне розсіяння — й увійти в ліс, як пустка, як порожнеча свідомости, щоб могти наповнити себе цілющим соком старих дерев, які ніколи не пережили трагедії саморозгубленості, самозагубленості, саморозсівання. Отже, треба знову стати двійником — але тепер уже зі знаком плюс.

Хочу згадати про ще одне благодійне розщеплення, яке криється в нібито ворожих відношеннях ліричного героя до світу: з одного боку, ліричний герой прагне спокою, а з другого — бунту. Вкінці, ці два крила стають взаємно допоміжними, неначе в спокої є бунт, а в бунті — спокій. І тут ми найвиразніше чуємо лекції Альбера Камю, який теж умів поєднати жадобу екзистенціяльного бунту з прагненням своєрідної класичної, старогрецької рівноваги. В ранніх поезіях «Зимових дерев», поруч із вгорі наведеними місцями про спокій серед природи, натрапляємо і на такі питання:

digitized by ukrbiblioteka.org

Як вибухнути, щоб горіть?
Як прохопитись чорнокриллям
під сонцем, божевільно-білим?
Як бути? Як знебуть? Як жить?
(«Зимові дерева», стор. 105)

Крик бунту злітає вгору, до найвищого — до метафізичної непокори, що її поет називає (можливо, іронічно) своїм гріхом. Сварок із Богом у Стуса багато, та, мабуть, не більше, як у Шевченка. І свариться Стус із Богом з причин, подібних до Шевченкових: Бог — це найвищий авторитет, який вимагає послуху і покори; Бог — це закон, а не благодать. Тільки Стус може відважитися на наступну стилізацію: «А пан Господь і бачить і мовчить» («Сучасність», 258, стор. 4). Ніякий інший український поет не написав би сьогодні такого майже Шевченкового рядка!

Стус знає, що його бунт (і політичний, і психологічний, і метафізичний, що, зрештою, стає одним і тим самим) — це бунт абсурдний. Але, знову як у Камю, саме своєю абсурдністю такий бунт зціляє й дає життя:

З перерізаним горлом, як півень,
відчайдушно лопоче крильми.
Осоромою тільки й живий він
і розвертими навстіж грудьми.
(«Свіча в свічаді», стор. 61)

У цілості твору є натяки на те, що це може бути портрет Шекспіра — поета, що вмів так голосно сміятись. Якщо це так, то справу маємо не тільки з абсурдним існуванням українського поета, але поета взагалі, який у майже-комізмі своєї найглибшої трагедії став до боротьби зі світовим злом.

У ситуації абсурдного бунту домінують і з'єднують поетове «я» два почуття — пересердя і біль:

Ти тут. Ти тільки тут. Ти тут. Ти тут —
на цілий світ! І поєдиним болем
обперся об наружні крони сосон.
А стогін їхній, вічністю пропахлий,
вивищує покари до покор.
(«Зимові дерева», стор. 33)

Вперте повторювання фрази «ти тут» (повторення це стилістичний засіб стверджування, що його Стус застосовує часто) підкреслює, що біль, а до того *поєдиний* біль — з натяками і на єдність, і на роздвоєння поєдинку — це єдине визначення людського існування; такий біль переходить із суб'єкта на його

оточення, себто на дерева, які ще так недавно вміли заспокоювати. А ось куди сильніший приклад цього прийняття і ствердження болю в пізнішому творі, одному зі Стусових найкращих:

Радійте лицеміри й богомази,
що в мені ні надії, ні мети.
Та сам я єсьм! і є страшний мій біль!
І є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, в три скрики божевіль.
(«Сучасність», 228, стор. 4)

В самій церковно-слов'янській формі «єсьм» бачимо Стусів образ боголюдини, яка силою свого болю, силою майже-божевілля, як Шевченків Юродивий, може заступити мовчазного Бога. А ось приклад несамовитого, космічного пересердя:

Якими нападами рвусь до вас,
своєї споневіри гострим краєм.
Валує з мене самота, як сказ,
і лють, немов пропасниця стрясає
напруге тіло...
(«Свіча в свічаді», стор. 51)

І пересердя, і біль — вислови абсурдного бунту — це наслідки межової ситуації, що спричинена остаточним, безповоротним пробудженням. Я вже згадував, що таке пробудження в межовій ситуації — така раптова зупинка над прірвою власного існування — рівнозначна з нагло відкритими обріями власних можливостей, себто з власною свободою, коли людина одним «плигом» на новий рівень існування позбувається колишніх страхів, невроз, розсіянь і розщеплень, які досі засліплювали і паралізували її. Ось як цей риск оновлення в абсолютній свободі або остаточного розірвання в прірві втілений у Стусових рядках:

Та віщуни знакують долю:
ще роздійметься суходіл —
і хоч у прірву, хоч на волю
пірвешся із останніх сил.
(«Сучасність», 247-248, стор. 3)

В тепер уже навмисному і бажаному радикальному відніманні межової ситуації ліричний герой мусить позбуватися всього зайвого — навіть балясту власного минулого — щоб, оголений, як стріла, як струна, стати віч-на-віч із своїм власним «або/або» у *непевному* всесвіті, щоб стати віч-на-віч із власною свободою:

Від спогадів — одні чорніють вирви.
Дорогу розміновано — рушай!
Благословенні сходження і прірви,
і славен рідний і нищівний край.
(«Свіча в свічаді», стор. 98)

digitized by ukrbiblioteka.org

В останньому рядку бачимо, що межова ситуація (як майже все в Стуса) обіймає й політичну сферу: головне тут для нас те, що розщеплення рідного краю тепер благословляється, разом із прірвами. Єднання, отже, знаходиться десь посередині парадоксу. А ось ще сильніший приклад такого само-редукування, із передв'язничного вірша:

Скінчилися останні сподівання.
Нарешті — вільний, вільний, вільний ти.
То приспішись, йдучи в самовигнання,
безжально спалюй дорогі листи,
і вірші спалюй, душу спалюй, спалюй,
свій невимовний горній дух пали.
Тоді вже, впертий, безвісти одчалюй,
бездомности озувши постоли.
(«Свіча в свічаді», стор. 38)

І саме (знову парадоксально) в цій *непевності* всесвіту, яка дарує людині *впертість*, є не тільки зцілення «я», але й єднання його зі всесвітом, де чутний голубиний гуд — якийсь містичний і найпевніший космічний спокій — безбережжя:

... Ось ти є,
непевносте. Оце ти й є, дорого,
котра прожогом повертає нас
до серця серця, ув аорти шалу,
де безбережжя голубиний гуд.
Так обрій замикає небо й землю.
(«Сучасність», 258, стор. 8)

У тількищо наведених уривках бачимо, що остаточне і тепер добровільне самообнаження ліричного героя перед його власною прірвою включає і відтинання себе від власних і національних спогадів та сподівань. Таке заперечення і власної біографії й історії, коли вони стоять на заваді до радикальних виборів у ситуації остаточної свободи — дуже важливе і дискусійне питання в мислі екзистенціялізму, особливо в її сартрівській версії. Та проте, в Стусових рядках втілений і інший, протилежний, погляд на ролю темпоральности у само-оновленні й само-зцілянні. Помітний він особливо в «Зимових деревах», коли непевність є ще причиною страху, але зустрічається він і в найновіших приступних нам творах. На такому рівні читання найміцніша енергія, яка може розсівати й розщеплювати, але також уміє з'єднувати й зціляти — це час.

Ми вже бачили, що на певному рівні читання Стусової поезії спогади розсівають. Тепер, у нашому новому контексті єднання, саме спогади — значить, насичене мрією минуле — можуть принаймні наблизити нас до відповіді на питання, що його Стусів герой ставить собі так часто: «Хто ти?» Втрата пам'яті про своє особисте минуле, про своє по-романтичному переуявлене ди-

тинство, — це втрата самого себе. (Це, до речі, знову уподібнюється до численних Шевченкових уявлень-спогадів про власне ди тинство, особливо в його в'язничній поезії.) Ось уривок з «Зимових дерев»:

Перестрибни через провалля,
допоки ще не застарий,
і впадеш у своє дитинство:
просто навзнак — пахка трава.
Упади в своє дитинство,
в себе, випалого, впади.
(«Зимові дерева», стор. 140)

Стус наполягає на якомусь своєрідному імперативі пам'яті: пам'ятати він мусить за всяку ціну, неначе пам'ять це єдина дошка порятунку для людини, що тоне. Як і в інших випадках діялектики розсіяння-єднання, тут також функція розсівання враховується як частина нової функції єднання: розсівання стає тим Неґативом, який потрібен для синтези.

О, пам'ятаєш ніч? Велику ніч?
. . . . . .
А пам'ятаєш? Так багато губим
за пам'яттю: колись переінакшить
з нас кожного. А треба пам'ятати?
. . . . . .
А треба пам'ятати. Пам'ятай.
(«Зимові дерева», стор. 66)

Пам'ятати треба навіть Велику Ніч. Та одна з найчастіше повторюваних причин на те, що імператив пам'яті такий конечний для духовного існування, — це сила, яка криється не тільки в романтично-переуявленому дитинстві, як такому, але в специфічно українському селянському дитинстві, що його романтичне переуявлення стало такою важливою тематичною віткою усієї нової української літератури, від Шевченка і Вовчка до наймолодших радянських і декого з еміґраційних письменників. Це тоді формувалася сталева міць особистости (і, аналогічно, «народний характер»): якщо вдасться втримати тяглість між «дивним хлопчиком» минулого і сучасним «я», — тоді може бути віднайдена та єдність сучасної особистости, якою втішалася особистість поета-дитини. (В неукраїнській літературі, в цьому закорінена творча філософія одного з найінтеґральніших романтиків, Вільяма Вордстворта.) Отож, саме селянське дитинство слід пам'ятати до найменших подробиць:

Пригадую — мене веде за руку
щаслива мати. Повз двори провадить
де глухо падають, заповнюючи тишу,
червоні яблука (їх звали циганками).

digitized by ukrbiblioteka.org

Чого мені червоні дарували
в дитинстві завжди? Щоб я відчував,
чим пахне і земля і людська кров?
(«Зимові дерева», стор. 67)

Якщо не зважати на типово радянський «надрив узагальнення» в останніх трьох рядках цього уривка, він читається майже як пасаж із Вордсвортової «Прелюдії», включно з типово розповідним білим віршем. У Стуса, особливо в його «Зимових деревах», таких «вордсвортівських» пасажів надиво багато.

Через своє органічне закорінення в минулому ліричний герой напевно зустрінеться із власним майбутнім, а через нього — із майбутнім світу. На *тому* березі майбутнього та крізь особисту смерть просвічує вічність. Прошу звернути увагу на образ автоскопічного роздвоєння (тут узагальненого на «ми»), яке в цьому контексті стає позитивом, єдино уможливлюючи погляд у вічність:

Коли нас облишає голодний біль,
ми, нахиляючись над собою,
прозріваємо в полисках
синю вічність.
(«Зимові дерева», стор. 52)

Погляд у минуле дарує візію майбутнього. Занурившися в спогади, ліричний герой відчує найвищу єдність часу — перстеневу безконечність, що в ній смерть стає мітичним народженням, радикальним оновленням, воскресінням. Цих мотивів найбільше вже не в «Зимових деревах», а в в'язничній поезії, де оте «друге народження» (мовляв Пастернак) може бути символом зцілення перед межовою ситуацією, що обіцяє або остаточну свободу, абож остаточну руїну. Це ми бачимо особливо виразно в прекрасному шекспірівському сонеті, що його варто навести цілістю:

Той образ, що в відслонах мерехтить,
повторюють дзеркалами дзеркала.
Це в прискалках душа твоя жахтить —
чи народженна, а чи з мертвих встала.

Збирає око в стосики тонкі
усі її розсипані відбитки,
мов золоті, з поховань скитських, злитки
на поза всякий час і всі віки.

У синіх вітражах, б'ючи, як млість,
вже золота спалахує подоба,
неначе це не ти постав із гробу,

але вона, що ловить благовість,
сама собі не вірячи: знова
ти, виборена з тліну, все жива?
(«Свіча в свічаді», стор. 85)

Самоєднання і світоєднання може відбуватися в двох вертикальних напрямах: внизу і вгорі. Внизу є твердь землі, а вгорі — безгранні, безформні простори. Твердь землі йде впарі з самоствердженням через само-отвердіння, із зосередженням через осердя каменя:

Утекти б од себе геть світ-заочі,
у небачене, нечуте, у немовлене,
де нема ані осмут, ні радощів,
де ніщо не збавлене, не здолане.
Жив би там — безоко і безсердо,
жив би так, як опадають вниз,
поріднившись із земною твердю,
до якої намертво приріс
поглядом і серцем і думками
(хто себе такого віднайде?)
Нерухомий і крихкий, як камінь,
нерухомий і крихкий, як день.
. . . . . .
Ти — Адам. Журба — твоя коханка,
а земне тяжіння — то любов.
(«Зимові дерева», стор. 60)

Твердь землі — це перший і конечний крок до трансценденції, якщо вона має бути чимсь більшим, аніж рожевий самообман. Але одночасно — єднання з землею це падіння вниз, Адамів гріх, без якого одначе (як учить Мілтон у «*Загубленому раю*») не було б Христа. І вкінці, твердь землі це смерть — але смерть, без якої не може бути воскресіння. У даному уривку маємо справу ще тільки з цим першим кроком, як з Неґативом, як з утечею від себе по цей, а не по той бік самовіднайдення: Неґатив роздвоєння ще перемагає, бо він ще не зовсім інтеґрований у нову синтезу єднання.

Але не надовго. У в'язничних віршах Стус наближається до своєрідного неоплатонічного, а в нашій культурі сковородинського містицизму. Всесвіт у Стуса вже не статична камінність тверді, а вічний космічний рух, що його відчув інший, послідовніший учень Сковороди — Павло Тичина. І як Тичинин ліричний герой, ліричний герой Стуса стає частиною цього руху. Як єднається минуле і майбутнє, так остаточно єднається пара низу і верху, пара падіння і злітання:

Нема ні висі, ані долу.
(«Свіча в свічаді», стор. 80)

Минуле й майбутнє, низ і верх, зовнішність роз'єднання і внутрішність єднання — все спливається в пісні. Пісня — поезія — це остаточний засіб єднання: це так теж формулював існування Райнер Марія Рільке:

digitized by ukrbiblioteka.org

Та все життя твоє у леті,
і в ньому порятунок твій.
Вся суть твоя лише в поеті,
а решта тільки перегній,
що живить корінь. Золотіє
над осінь яблуневий сад.
Блажен, хто витрачать уміє,
коли заходить час утрат.
(«Свіча в свічаді», стор. 103)

Лет — найголовніший, але без кореня він неможливий. І тільки в оточенні пісні вони можуть з'єднатися. Також через пісню людина розуміє, що саморедукування, якого Стусів ліричний герой колись так боявся, — конечне. Це знання приходить пізно, коли вже сама пісня дозріває в золоті мудрості життєвої осені, отже не запізно.

І ось вершинний, остаточний знак — рількеанська емблема — єднання всесвіту в пісні:

А з безгоміння, з тлуму світового
напружена простриться рука,
і пісня витискається тонка,

як дивен знак, непевна осторога.
І фіолетом закипить дорога,
і в серці зірка заболить жалка.
(«Свіча в свічаді», стор. 90)

Із моєї розмови про енергію єднання в Стусовій поезії міг виникнути ряд нових роздвоєнь. Найголовніше з них — екзистенціяльний бунт, з одного боку, і містичне примирення з усесвітом — з другого. Але обидва полюси цього ніби-роздвоєння вже не ворожі один одному, а доповнюють один одного в діялектичному єднанні. Треба усвідомити абсурдність світу, від *можливости* існування психушок і Ґулаґів аж до незрозумілих нам витівок Найвищого Жартуна — треба до дна збунтуватися проти тієї абсурдности — щоб вкінці примиритися зі світом, із сонцем, із морем. Ненависть — це бунт, але не жорстокість; любов — це спокій, але не покора.

Не поверхова монолітна фасада радянського слідчого чи літературного бюрократа, не поверхова солідність міщанина, що за ними старанно захована діра, де мало б бути серце, а вічно неспокійна енергія самошукання і світошукання, вічно неспокійна енергія руху — тільки вона може буте спокоєм справжньої людини. Тільки таким може бути Василь Стус. І тому він сьогодні твердо стоїть перед своєю межовою ситуацією — перед своєю жахливою прірвою — і перемагає: в очах бо в нього одчайдушність людини, яка бачила прірву і не втікала від неї.

СВІТЛО ОБРАЗІВ

Василь Барка

Одна поетична версія прометеїчного міту оповідає про статую богині: її створив титан і, аби надати живої досконалости, вкинув іскру з огню, взятого, при допомозі богині, з самого неба.

Твір дістає життя. Тут — здогад: найвища вартість мистецтва виникає від полум'яного надхнення «звиш»: від надземного буття. Звідти — життєносна іскра: в духовну красу.

В наш вік мистецтво рідко одухотворюється нею: і в Україні,—там начальство гасить її навалою «пожарних команд» казенної політики; — і на Заході теж: силою обставин. Поступово потемніло в мистецтвах, як на духовну ніч, бо віддаляються вони від джерела духовного сяєва: від образу Творця; — за нечисленними винятками, відходять від нього в світоглядовий сутінок. Захопилися примарами з наведення, втрачаючи найдорогоцінніше: красу і правду, добро і життєвий зміст, надхнення і радість справжньої творчости. Часто в знезлюднених і спонурених формах півмистецтва й «антимистецтва» множаться феномени «антитворчости» — з виявами інтелектуального і морального та естетичного розпаду, звідки за довгий час постало небагато творів з проблиском генія: з іскрою небесною.

Втримується стан того «аванґардизму», чия сива, як сніжниця, борода простяглася через пістоліття. Однак з'являються сполохи протестів.

Починається в сфері мистецтва духовна переміна: для відновлення споконвічних вартостей.

Стаємо свідками явища, що вражає: мистці «дисиденти», як їх умовно називають, утікачі та недавні еміґранти з України, хто, могло здаватися, звикли цілковито до атмосфери безвірницького побуту — з надзвичайною поривністю прагнуть, і то успішно! — приєднати для своєї творчости іскру високого надраціонального надхнення. Прихід її, духовної, природно здійснюється при вияві суттєвої прикметности їх українського стилю: з високою мірою особистого відчуття—для власного естетичного кодексу.

Взірці відкриває нам у своїх найновіших творах Рем Багаутдин, віртуоз у мистецькій металопластиці; мешканець українського села в Ґлен-Спеї. Він походить з казанських булгар. Зоставшися сиротою після розстрілу батька, коли мати була запроторена в мордовські табори на дванадцять років, — він виховувався в дитячих будинках на Україні; в українському оточенні виріс і здобув фахову освіту, і відчуває себе українським мистцем: в найповнішому значенні.

digitized by ukrbiblioteka.org

В його рельєфах на міді, бронзі та сріблі, в його шовкографіях та малюнках кольоровими олівцями дістає надзвичайну витонченість, наче в скрипкових мелодіях, краса обрисів: з такою вишуканою розгрою форм для композицій, що мимоволі згадуються мотиви з орієнтального орнаменту — в розквіті його багатовзорного «письма».

Там, на Сході, віками вся пристрасна уява мистців (при ніби «канонічному» обмеженні для фігурних зображень) знаходила собі вимову, як кольоровий виспів для заповітної візії,— через багатство і чар рисунків, з барвною пишнотою.

Але в Рема Багаутдина подібна витворність і гожість вкладається, при всіх особистих відмінах і винаходах, в естетичні «нормативи» українського мистецтва: як воно розвинуло їх протягом віків.

В доробку мистця багато оригінальних, досконало опрацьованих композицій на теми української історії (переважно княжа доба і козаччина), з поетичних мітів природи (наприклад,«Весна», «Світлоноші»), з казок, пісень і також фантастичні візії з уособленням одвічних сил буття.

Один з його найновіших великих творів: «Святий день», його шедевр, виконано кольоровими олівцями. Видіння має, як колись називали,—симультанічну композицію: відкриває одночасні сцени вселенського життя, в видимому світі і в невидимому.

В земному крузі бачимо представничі постаті з історичної долі українського народу: в їх соборній зібраності для небесноземної Церкви, з тайною Євхаристії; над ними, в апотеозі, зверхангельський образ Богоматері—в осяянні від «неба небес», «святої гори» перебування Божественної Тройці. Враження від образу складається — ніби від перекладеного на лінії та барви псалмічного твору славетного візантійського Романа-«ніжноспівця», лірика і композитора. Так взірцево тут, у ключі «правдопрекрасного», згідно з стародавнім висловом, зростають і сполучаються мотиви й їх групи, складаючи своєрідні малярські синтагми і світляні стани, покладені розмірно в кружній сингармонійності цілого: з освітом всього — від великої іскри духовного пломеня.

Особливо цікава група мініятюрних композицій, що її можна назвати: цикл Мадонни.

«Ґотика». Образ Богоматері з Дитям. Майстерні вжитки «стрілкуватих» мотивів для красної стилізації в характері середньовічних іконних скульптур.

«Рання зірка»: сюжет — як у «Ґотиці»; взірцево опрацьований з променистою «метрикою» для зіркового враження; як поемка в металопластиці.

«Благовіщення». Світло материнської радости: при глибинах духовного життя,—там, де з'єднуються сфери—земна і надсвітня, в чудесній з'яві. Догранична завершеність.

«Послання благодаті Св. Духа на Церкву: через Богоматір». Мініятюра віддає величаву врочистість події — в житті Церкви як світильника Христової істини.

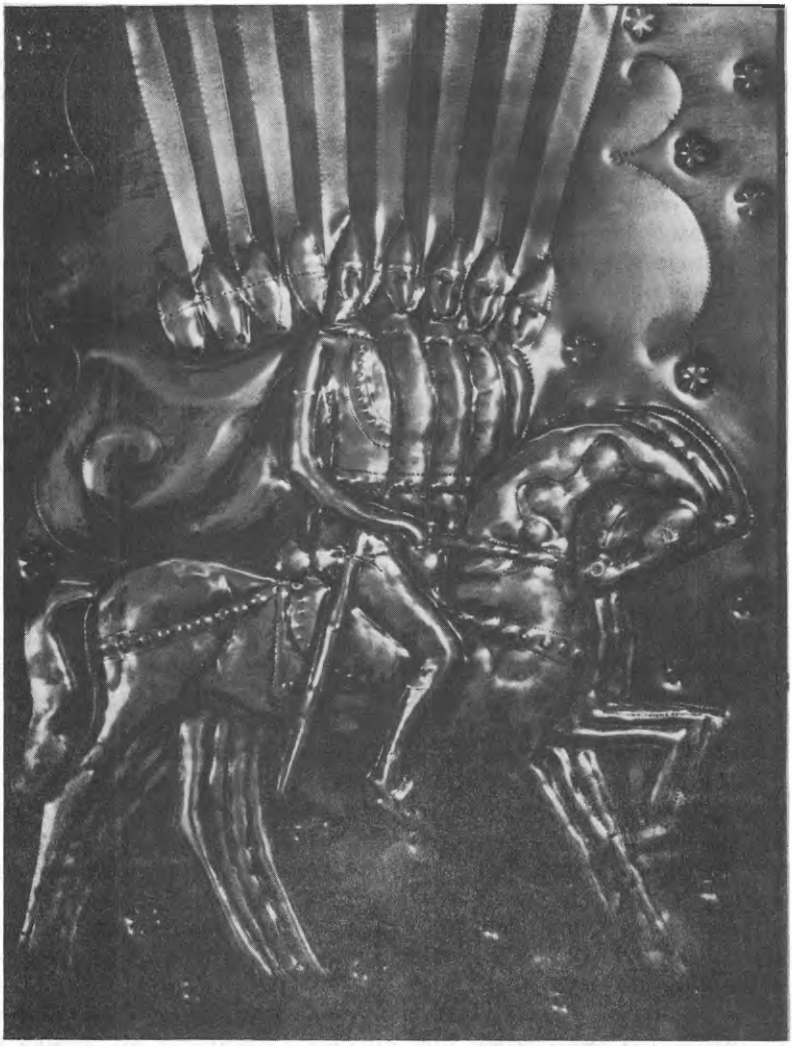

«Узяття Св. Діви на небо». В настрої загадковости віддзеркалено, при здійсненні чуда: перехід Богоматері від земної недолі—в світло надземної, серафічної височини.

digitized by ukrbiblioteka.org

«Перед Христом». Три Марії, композиція — в незвичайному драматизмі рухів.

«Оплакування». В іконній мініятюрі віддано пережиття невиразимого горя.

«Богоматір». Світуча візія: в обрисах, ведених і злагодженних бездоганно,—для виразу краси материнського почування, що належить небесам.

Мистецькі знаходи Рема Багаутдина — різноманітні, часто з мітотворчою образністю, як у старовинних піснях; близькі також до їх стилістики (наприклад, «Журавлі», «Соняшник», «Золото ланів»). Мають у собі відгомони давніх переказів обрядові сценки, епізоди з леґенд старочасности. Скрізь розгортається візійна дійсність, повна фантастичних складників: з гіперболічністю і незвичними ракурсами, навіть в мініятюрах; з новоекспресіоністичними «витяженнями» висотного строю; з багатьма вжитками пізньобароккової спадщини, проведеної через модерну стилізацію; з вензельними варіяціями, емблематичністю і гербними мотивами.

Незрідка — тріюмфальні сюжети з княжої доби та козаччини; широко розгорнуті в світучій торжественності видив, наприклад — складні:«Хрищення Руси-України», «Козаччина». Триптихи: «Слово о полку Ігоревім», «Ярослав Мудрий».

В осередді естетики тут скрізь — лірика обрисів: над звичайною злагодою ліній, як ми звикли знати її; бо тут—складність вищого стану: ніби ряди мелодій проведено в новотворну співзвучність, що застигає зримо перед нашими очима. Тут також — пошук нової краси, пожаданої мистцями в кожну добу, після знайденої і пережитої їхніми попередниками.

Неоромантизм? В одному значенні: мистець уявляє для своєї творчої сфери зовсім іншу дійсність, ніж бачена довкруг; іншу: обдаровану чудесними прикметами — з народної мітології, героїки давніх віків, фантастичних візій, мов сновидних: з відкритістю для втручання надприродних сил і з помноженою скарбністю кольорів та світла,—при надзвичайних подіях: в їх таємничості.

Рем Багаутдин надзвичайно вправний також у графіці. Значну частину його мистецького доробку складають чарівні шовкографії: переважно на мотиви з українського побуту.

Він готує нові речі, в різній техніці, для осінньої та зимової виставок, знаходячи не використані досі можливості в золоті, сріблі та бронзі, при змінних барвних складниках.

Він, новатор і техніцист високої кляси, складає, — з матеріялу твердого і довгочасного, — чудесні образи: ніби відсвіти з ідеального буття, вирізнені для нашого взору силою великої іскри — від полум'я, взятого звідти: в наш земний круг.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

З ЖИВУЧОГО ПЛЕМЕНИ ДОН КІХОТІВ... (II)

Надія Світлична

Тут мова піде не про політичного в'язня й навіть не про громадського діяча, а про жінку й матір, ім'я якої — Світлана Кириченко. Може, вона й не була нічим особливо примітна, окрім щасливого поєднання інтелекту, жіночої привабливости і незвичної для нашого нервозного часу врівноваженості. Але доля поклала на її плечі тяжкий хрест бути дружиною політв'язня.

Її чоловік — Юрій Бадзьо — один з небагатьох сучасних Дон Кіхотів, що ставлять пошуки істини вище, ніж особисті інтереси і навіть власне життя. На початку вересня 1965 року, під час пошести обшуків й арештів серед української інтеліґенції, в Київському кінотеатрі «Україна» один сміливець звернувся до глядачів прем'єри параджановського фільму «Тіні забутих предків» зі словами: «Хто проти тиранії — встаньте!» Юрій Бадзьо був один з кількох (на кілька сот!), хто просто встав на цей заклик. Здавалось би, цілком природно, і в будь-якій цивілізованій країні нікого б не здивувало і не насторожило. В Радянському ж Союзі такий природний вияв звучить як виклик. А виклик треба неодмінно засудити, покаятись і довго потім злизувати з себе пляму неблагонадійности.

Юрій Бадзьо, на той час працівник Інституту літератури АН УРСР і член партії, не мав у чому каятись і не мав що злизувати, бо без тієї плями, яку звуть совістю, життя для нього втратило б сенс. Тоді за привілей лишитися самим собою з нього взяли високу плату: після довгого вимучування на різних рівнях Юрія Бадзя виключили з партії, позбавили праці, закрили шлях його творам до друку.

Сім років Юрій Бадзьо поневірявся, перебиваючись тимчасовими заробітками, а потім ще сім років (від 1972 до 1979) працював нічним розвантажувачем хліба і, замурувавши себе в книжкову фортецю, писав дослідження про долю батьківщини, яке назвав «Право жити». Це було дослідження не про особисте право на життя, а про відібране радянською практикою право України на незалежне творче життя.

Хоч Юрій Бадзьо нікому не розкривав свого задуму, алеж «ми всі ходимо під Богом, у Бога під самим боком». В атеїстичному радянському суспільстві функції всевидющого ока виконує, як відомо, КҐБ. Тож незакінчену працю Юрія Бадзя «Право жити»

digitized by ukrbiblioteka.org

забрали в зародку, а її авторові забезпечили на наступну семирічку право жити в концтаборі, з тим, щоб потім ще п'ять років відбувати заслання.

Із Світланою Кириченко Юрія об'єднували не лише спільні родинні обов'язки, а й однакові родимі плями, про які я згадувала вище. Світлана так само, як і її чоловік, має природне почуття відповідальности перед своїм сумлінням. Наприкінці травня 1972 року, довідавшися, що після мого арешту дворічної дитини не дали моїм родичам, а крадькома відправили кудись до сирітського дитячого будинку, Світлана Кириченко звернулася до Президії Верховної ради УРСР з клопотанням. У тому клопотанні вона турбувалася травмою, якої завдали дитині, забравши її від звичного оточення, від її ліжечка, від улюблених забавок.

Теж, здавалось би, природна реакція матері, турбота хай не за свою, але безпорадну і скривджену дитину. Але несанкціоноване співчуття як і всі інші несанкціоновані вияви, в Радянському Союзі межують із порушенням закону. Світлана Кириченко через своє клопотання за дворічну дитину назавжди втратила працю за фахом.

Коли ж 1979 року ув'язнили її чоловіка Юрія Бадзя і вона його не зреклася, а продовжувала боронити, — Світлана втратила й нефахову роботу та стала «співучасницею злочину», тобто опинилася на хисткій межі, що відділяла її від чоловікової лави підсудних. Так і живе вона вже четвертий рік, — як на лезі.

2-3 жовтня в США зібралося понад півтисячі українських жінок на конференцію, що проходила під гаслом «Українська жінка в двох світах». Учасниці конференції з ентузіязмом і співчуттям сприйняли розповідь про Світлану Кириченко та вислухали її звернення до міжнародних жіночих організацій. Це звернення — розпачливий голос тривоги за близьку людину, яку поставили перед смертельною загрозою. Ось звернення Світлани Кириченко, яке промовисто називається: «Допоможіть!»

Я, дружина політв'язня Юрія Бадзя і мати двох дітей, звертаюся до міжнародних жіночих організацій з проханням допомогти моїм дітям побачити батька і врятувати мого чоловіка від можливої загибелі.

Іде четвертий рік неволі Юрія Бадзя, засудженого на сім років таборів і п'ять заслання тільки за те, що він написав — нікому, навіть найближчим друзям не показуючи — наукову працю про джерела і суть соціялізму. Радянська держбезпека, вважаючи своїм головним ворогом живу думку, стежила, де Юрій зберігає незакінчену книгу, захопила вже написані розділи і за саму лише спробу осмислити суть нашого життя — тільки за це, бо Юрій, повторюю, нікому не показував своєї праці! — прирекла його на дванадцять років каторжної неволі.

За три з гаком роки нам дозволили всього одне тривале (від однієї до трьох діб) побачення — одразу після того, як чоловік прибув до табору, хоча в радянському Виправно-трудовому кодексі написано, що в'язень має

право на таке побачення щороку. І ось тепер нас черговий раз позбавили тривалого (в найкращому випадку всього лише тридобового) побачення — до квітня 1983 року. Рік за роком діти ні на секунду не можуть наблизитися до батька, потримати його за руку, довірливо поговорити з ним, розпитати без тюремників про здоров'я, розповісти про себе. Лише один раз на півроку нам дають коротко (від 2 до 4 годин) побачення, при чому на цьому побаченні нас розділяє величезний стіл, який стоїть у напівтемній кімнаті, де за нами пильно стежать — і звичайно ж слухають нашу розмову — троє, а то й четверо наглядачів, так що забуваються найпростіші людські слова, пересихає горло і дерев'яніє язик.

Як сказав мені минулого року замполіт зони, Юрія позбавили тривалого побачення за заяви, адресовані XXVI з'їздові КПРС (березень 81) і Брежнєву (квітень 81). Ці заяви, за словами замполіта, свідчили, що Бадзьо «не став на шлях виправлення, оскільки зводить наклеп на радянську дійсність, називаючи себе політв'язнем, хоча засуджений за особливо небезпечний державний злочин». Людина, яка звернулася до державної установи не з покаянним проханням, а зі справедливою, на її погляд, вимогою, порушила, виявляється, внутрішньотабірний режим, і її позбавили за це побачення, ґарантованого їй законом!

Відтоді минув рік. За цей час Юрій табірного режиму не порушував — навіть з погляду дріб'язково прискіпливих наглядачів, бо жадних заяв чи скарг не писав. У характеристиці, яку видала йому адміністрація табору, сказано, що він «спокійний, урівноважений, підкреслено ввічливий з адміністрацією» (слово «підкреслено» вжито, з усього видно, через невіру наглядачів у природність постійної, рівної ввічливости). Норму Юрій виконує, хоча її постійно збільшують, отже позбавляти його побачення нібито нема за що — нема навіть сякого-такого приводу. І тоді йому оголошують, що, по-перше, він одного разу завчасно пішов з роботи і, подруге, не виконав денної робочої норми. А між тим Юрій весь той день був на очах у бриґадира, який міг би підтвердити, що пішов він вчасно, однак питати бриґадира наглядачі відмовилися; та й норму в'язні зобов'язані виконувати місячну (за денним виробітком їхньої роботи досі не визначали), а її, місячну норму, Юрій постійно виконує і навіть іноді перевиконує, хоч це невимовно тяжко — особливо для нього — через сильну короткозорість і проґресуючу катаракту.

Отже, привід для позбавлення чергового побачення знайшли — привід відверто знущальний і безглуздий. Це переконує мене в тому, що тюремщики мають намір позбавляти нас побачень до кінця невільницького життя мого чоловіка — напевно, тому, що знають його глибоку прив'язаність до родини й дітей. Алеж крім цього постійно перешкоджають і нашому письмовому спілкуванню, бо листи то надовго затримуються в дорозі, то взагалі «пропадають», то їх офіційно конфіскують наглядачі, — і спробуй доведи потім, що нічого «крамольного» в них не було.

Мого чоловіка загнали на каторгу за думки, довірені тільки паперові; при чому він мав намір послати свою книгу, закінчивши її, до вищих партійно-державних органів, і в нього, на додачу до всього іншого, віднімають навіть ті крихти прав, які надає в'язням радянський закон.Чоловік сказав мені, що досі він на знак протесту проти позбавлення його побачень оголошував недовгі голодівки та звертався зі скаргами до Прокуратури СРСР, але, якщо так триватиме й надалі, *він оголосить*

digitized by ukrbiblioteka.org

голодівку смертельну, і ніщо не змусить його потім змінити своє рішення.

Я боюся цього. Я боюся, що саме так досягне влада загибелі Бадзя. Це й змушує мене звернутися до людей доброї волі, а передовсім до вас, жінки світу, — до вас, які особливо добре розуміють, що таке родинні узи, подружня прив'язаність і любов до дітей.

Я прошу вас, жінки, допоможіть мені повернути волю моєму чоловікові, а в найближчий час — сьогодні — допоможіть мені бодай захистити наше право на зустріч без тюремників-підглядачів, нібито ґарантовану нам радянським законодавством!

Травень 1982.

Світлана Кириченко

■

Інформаційний бюлетень «Вести из СССР», який видає редактор Кронід Любарський у Німеччині-Бельгії, недавно повідомив, що в Тблісі засудили кінорежисера Сергія Параджанова за ст. 190 КК ГрузРСР, що відповідає ст. 170 КК УРСР (давання хабара). Здавалось би, таке повідомлення не має нічого спільного з правозахистом у Радянському Союзі, а тим більше — з українським національно-визвольним демократичним рухом: скільки там щодня судять за хабарництво, а ще більше, очевидно, не судять, бо й хабарництво, і спекуляція, й усілякі махінації та фінансові зловживання давно вже стали нормою в житті радянського суспільства, а часто — конечністю, єдиною можливістю вижити.

Проте у випадку із знаменитим кінорежисером Параджановим звинувачення в хабарництві, я припускаю, так само обґрунтоване, як, скажімо, засудження на п'ять років члена Української Гельсінкської групи Миколи Горбаля за спробу зґвалтування.

Хто ж такий Параджанов, яке відношення він має до України і чому б до нього мали застосувати зфальшоване звинувачення, хоч це й не є виключно привілеєм українських інакодумців, а все ж, в основному, такі експерименти модерної науки і практики випробовують головне на полігонах українського КҐБ.

Сергій (точніше Саркіс) Йосипович Параджанов народився 18 березня 1924 року у Вірменії. Здобувши кваліфікацію кінорежисера, він від 1952 року працював на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Там він створив кілька художніх фільмів: «Перший хлопець» (1956), «Українська рапсодія» (1958), «Квітка на камені» (1959). Найбільшу популярність, визнання і, без перебільшення, світову славу принесла Параджанову постановка в 1964 році фільму за повістю Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Мало сказати, що цей фільм був переможцем на багатьох конкурсах і фестивалях, що він здобув 16 міжнародних нагород і високі оцінки найавторитетніших працівників кіна в світовому маштабі. Фільм Параджанова «Тіні забутих предків» не втратив

популярности до сьогодні. В багатьох країнах світу, зокрема в США, цей фільм продовжує хвилювати глядачів так само, як майже 20 років тому. У Нью-Йорку його регулярно показують у телевізійній програмі громадського телебачення «Шедеври світового кіна». Нарівні з «Землею» Довженка «Тіні забутих предків» належить до світових шедеврів українського кіномистецтва.

У 1966 році Параджанов зняв фільм «Київські фрески», в якому порушив зокрема питання про варварське знищення фресок після 1917 року. Будь-які згадки про знищення мистецтва чи архітектури вважаються за уявленням радянського партійно-державного керівництва виявом контрреволюції й антирадянщини. До речі, втрачена архітектура Києва є темою виставки Українського музею в Нью-Йорку, виставки настільки цікавої й цінної, що її продовжили ще на півроку.

У Києві ж про рекордне знищення архітектурних чи мистецьких пам'яток згадувати не можна не тільки за неписаним правилом етики, що в хаті повішеного про мотузку не згадують, а й тому, що такі згадки Кримінальний кодекс УРСР кваліфікує як антирадянську аґітацію і пропаґанду. За такими міркуваннями виходило цілком природно, що фільм Параджанова «Київські ночі» заборонили ще до того, як він був змонтований. Самвидавний московський журнал «Хроника текущих событий» (ч. 19, 1971) назвав цей фільм не просто забороненим, а подав у рубриці «Арештовані фільми» та повідомив, що плівка незмонтованого фільму «Київські фрески» зберігається в Особливому відділі Держкомітету СРСР з кінематографії. Так само не дивно, що після цього всі творчі заявки Сергія Параджанова на постановку фільмів кіностудія ім. Довженка систематично відкидала (включно з сценаріями за «Демоном» М. Лермонтова, «Бахчисарайським фонтаном» О. Пушкіна та автобіографічним сценарієм С. Параджанова «Визнання»).

Свій останній фільм «Цвіт ґраната» («Саят Нова») С. Параджанов зняв у 1969 році на кіностудії «Арменфільм». Не зважаючи не те, що цей фільм прийняли для демонстрування на всесоюзному екрані, він довго не виходив на столичний екран, як повідомляла та сама «Хроника текущих событий» у 1971 році. Мені не пощастило його бачити, і своє уявлення про майстерність Параджанова як кінорежисера я будую тільки за фільмом «Тіні забутих предків». Після «Цвіту ґраната» Параджанову вдалося виступити тільки як акторові в невеликій ролі у фільмі Тарковського «Солярис».

У 1965 році Параджанова затримали, звинувачуючи в українському націоналізмі (перед цим він відмовився дублювати «Тіні забутих предків» на російську мову, посилаючися на суто художні причини). Однак тоді справі не дали ходу, його звільнили без формального пред'явлення звинувачення. Після хвилі арештів

digitized by ukrbiblioteka.org

серед української інтеліґенції 1965 року С. Параджанов одразу підносить голос стурбованости за долю української культури і соціялістичної демократії. Так, у листопаді 1965 року С. Параджанов спільно з відомими діячами української культури і науки звертається до ЦК КП України і до ЦК КПРС із таким листом:

«... Ми, нижчепідписані, вважаємо своїм громадянським обов'язком звернутися до ЦК КПУ та ЦК КПРС.

«Минає вже два місяці з того часу, як у ряді міст України — Києві, Львові, Івано-Франківському, Тернополі, Луцькому — були проведені арешти та численні обшуки з вилученням літератури, листування тощо. Серед заарештованих — відомі на Україні літературний критик Іван Світличний, художних Панас Заливаха, мистецтвознавець Богдан Горинь, а також викладачі Львівського державного університету М. Косів та М. Осадчий, наукові працівники М. Горинь та І. Русин, викладач Луцького педінституту Д. Іващенко, вчитель Озерний, декілька інженерів, робітників, студентів вузів...

«Доходять звістки, ніби арешти й обшуки тривають. Ми не знаємо досі ніяких офіційних роз'яснень чи повідомлень з цього приводу, контакти з заарештованими не дозволені навіть їхнім сім'ям.

«Створилася тривожна атмосфера, в якій ширяться найрізноманітніші, часом фантастичні й панічні, чутки та домисли.

«Ми вважаємо, що слід розвіяти їх публічним роз'ясненням по суті справи з боку відповідних державних органів.

«Ми стурбовані тим, що всі ці події відіб'ються неґативно на станові українського культурного життя, зокрема — на настроях творчої молоді.

«Вважаємо також, що в наш час, коли відновлені ленінські принципи соціялістичної демократії, ми вправі сподіватися відкритого публічного розгляду цієї справи — як ґарантії справедливости».

Лист підписали, крім Параджанова, заслужений діяч мистецтв УРСР, композитор Виталій Кирейко, заслужений діяч мистецтв УРСР, композитор Платон Майборода, письменники Леонид Серпілін, Ліна Костенко та Іван Драч, а також член-кореспондент АН УРСР, Герой соціялістичної праці, лавреат державної та Ленінської премій, авіяконструктор Олег Антонов.

У 1968 році С. Параджанов підписав лист 139 з протестом проти «незаконних і юридично низької кваліфікації» судових процесів над українською інтеліґенцією. Лист також застерігає, що «на Україні, де порушення демократії поєднується з зловживанням у національному питанні, ознаки сталінізму виступають ще чіткіше і брутальніше».

Англійський тижневик «Економіст» у січні 1969 року так писав

про лист 139: «Цей лист — це важливе явище не тільки тому, що українці роблять свій внесок у спільну справу з московськими радикалами, але також тому, що підписи охоплюють людей, які належать майже до всіх груп інтеліґенції, а саме: 14 письменників, включаючи Івана Дзюбу, визначного кінорежисера Параджанова, 20 фізиків і математиків (усі зі ступенями), а також 27 підписів робітників різних спеціяльностей».

У січні 1970 року у самвидавній статті «Хроніка опору» історик Валентин Мороз різко критикував С. Параджанова за те, що той узяв з Довбушевої церкви в гуцульському селі Космач іконостас та ікони для фільму «Тіні забутих предків» і не повернув їх. У червні 1970 року Мороза арештували і хотіли використати проти нього свідчення С. Параджанова. Проте Параджанов відмовився бути свідком у справі Мороза і давати проти нього свідчення.

17 грудня 1973 року С. Параджанова заарештували і звинуватили послідовно в валютних операціях, спекуляції і гомосексуалізмі. На суді фігурувало тільки це останнє звинувачення. С. Параджанов свою провину заперечує, однак його засудили тоді на п'ять років позбавлення волі. Але у висліді широкої міжнародної кампанії на його захист Параджанова звільнили на рік раніше терміну (30 грудня 1977 року).

Після звільнення С. Параджанов жив у сестри в м. Тібілісі, не маючи роботи (він наполягав на тому, щоб йому дали можливість працювати за фахом кінорежисера). За цей час він написав кілька сценаріїв і багато оповідань (жадного не опублікували). Цікаво нагадати, що в той час, як Параджанов жив безробітним у Тбілісі, Радянський Союз представив на міжнародному кінофестівалі в Нью-Йорку його фільм «Цвіт ґраната».

С. Параджанов виявив бажання еміґрувати до Франції. Та 11 лютого 1982 року його забезпечили працею на користь рідної Радянської Вітчизни. Вирок, як і попереднього разу, — п'ять років.

■

Ще хочу розповісти про жінку, якої я не знаю особисто і про яку донедавна навіть не чула нічого. Тільки останнім часом почала натрапляти на її ім'я — Ірина Ратушинська — в різних матеріялах самвидаву. Переважно це були її підписи під колективними зверненнями київських«відмовників» на захист репресованих. Так, у квітні чи травні 1981 року з'явилася самвидавна стаття про справу заарештованого в Києві фізика Володимира Кислика під назвою — «Бейлісівський ювілей у Києві».

«Сімдесят років тому,— пишуть автори статті,— в Державній Думі депутат Марков змальовував таку яскраву картину: „Діти теплого соняшного дня бавляться в садочку, не відчуваючи лиха...

digitized by ukrbiblioteka.org

Та ось до них уже підкрадається бародатий єврейський різник з кривим ножем і, вибравши дитину, що бавиться на сонечку, тягне до себе в льох..." Місце дії — Київ, Лук'янівка, час дії — напередодні єврейської паски 1911 року. Єврея Менделя Бейліса звинувачували в убивстві дитини з ритуальною метою.

«Не зважаючи на зусилля чорносотенних організацій і сприяння міністерства юстиції, темна ритуальна кампанія катастрофічно провалилася — Менделя Бейліса виправдали.

«І ось через 70 років київські володарі гідно відзначають ювілей антисемітського шабашу навколо„справи Бейліса". Рівно через сімдест років, майже день-у-день, там само, в Києві, у тому самому районі схопили Володимира Кислика. Єврея Володимира Кислика звинувачують у тому, що пізно ввечорі 19 березня 1981 року, на єврейське свято Пурим, у стані сп'яніння непристойно вилаяв жінку і вдарив її в обличчя. Певно,що і сп'яніння, і лайка, і ляпас мають таке саме відношення до реальности, як і маца, що її Бейліс замісив на дитячій крові. Арешт приурочили до цього дня, бо компетентні особи вичитали, що для віруючого єврея сп'яніння-гріх, за винятком єдиного разу на рік — у Пурим.

«Та ніхто не сумнівається, за що судять Кислика. Прокурор Коломієць, який дав санкцію на арешт, слідчий Святенький, судді, каґебісти, родичі, друзі, недруги, громадяни — всі ми знаємо, що Кислик дістане 5 років каторги(тепер це називають — таборів суворого режиму). Дуже здивуємося, якщо дадуть менше. Не здивуємося, якщо через 5 років його не випустять, а знову засудять. Можливо, замість табору, його приречуть на безтермінові медичні тортури у божевільні. Неможливе тільки одне — виправдання. Оскільки він винен.

«Винен — у тому, що він єврей, а не „громадянин єврейської національности"».

«Винен — у тому, що вже 8 років хоче виїхати до Ізраїлю й живе надією Судного дня: „Через рік — в Єрусалимі!"

«Винен — у тому, що не може „співати пісень на вимогу поневолювачів і веселитися за наказом гнобителів" (Псалом 137).

«Винен — у тому, що й дім, і серце його були відкриті навстіж.

«Ніхто не сумнівається, що Кислик у всьому цьому винен і буде за це засуджений».

У 62 числі московського самвидавного журналу «Хроника текущих событий» є повідомлення про те, що в 1981 році Ірина Ратушинська з своїм чоловіком Ігорем Геращенком надіслали до Президії Верховної ради УРСР заяву з проханням «скористатися правом законодавчої ініціятиви в питаннях загальносоюзного законодавства СРСР... і запропонувати Верховній раді СРСР ввести до шостого розділу Конституції СРСР додаткову статтю такого змісту:

«Громадяни СРСР мають право виїхати на постійне мешкання за межі території СРСР».

Своє прохання вони мотивують посиланням на Пакт про громадянські і політичні права та ст. ст. 4, 29 Конституції СРСР.

Наприкінці 1981 року, як повідомляє інформаційний бюлетень СМОТ (Вільного міжпрофесійного об'єднання трудящих), поетеса Ірина Ратушинська, киянка, гостювала в Москві з чоловіком. Вони захотіли при тій нагоді побачити Пушкінську площу ввечорі 10 грудня (відомо, що в цей день, точніше вечір, Пушкінська площа особливо приваблює багатьох москвинів і приїжджих). Зацікавлення цією площею в цей день привело подружжя до того, що їхнє гостювання в столиці продовжилося на 10 діб понад визначений раніше термін. При чому, цих 10 діб вони гостювали в різних місцях: чоловік десь за містом, в оселі з поетичною назвою «Берізки», а дружині-поетесі дістався такий самий відпочинок, тільки з прозаїчнішим найменуванням місця перебування — Московський спецприйомник ч. 2, розміщений поряд з Бутирською тюрмою, призначений для постачання арештантських робочих рук для фабрики «Свобода». Ірина Ратушинська досить докладно описує, як живуть і працюють жінки цього спецприйомника, як вони крадуть на фабриці для себе, щоб виправдати видатки арешту, і для наглядачів, які за один тільки день, обшукуючи одну тільки камеру, дістали косметики на 55 карбованців.

«А загалом спецприйомник працює зразково, — пише Ірина Ратушинська. — Мені доводилося читати „Книгу відгуків в'язнів" — суцільні подяки. За турботи про гігієну, за лікування, за ввічливе і душевне ставлення, за перевиховання, нарешті. Досягають цього дуже простою методою: ув'язненій натякають, що, замість вийти на волю, вона знову потрапить до міліції. По неї, мовляв, мають приїхати. Для чого? „Там видно буде". Потім дають їй поваритись у власнім соку сумнівів, роздумів. Потім з'ясовується, що приїзд або неприїзд міліції залежить від телефонного дзвінка. А потім запрошують на „вихід" і повідомляють, що ніякої міліції, певно, не буде. Чи не зволите, до речі, написати подяку? І жінка готова написати все, що завгодно.

«У камері хворіють майже поголовно: холодно, а постелі за тими самими „Правилами" не належиться. Тільки те, що на собі. Але звертатися до лікаря вважається безумством: днів, проведених у „лікаренці" не зараховують до терміну. Тому хворі виходять на роботу. Залишатися не можна: потрапиш до „лікареньки". Як там, я не знаю, — розповідає Ратушинська. — При мені туди ніхто не просився.

«Щодо „ввічливого ставлення", то ув'язнені жінки ладні стерпіти будь-яку наругу, аби не „додали діб" за суперечку. За „Правилами", сперечатися не можна, а додати можуть до 30 діб. І сімдесятирічна жінка при мені вставала, коли до камери заходила

digitized by ukrbiblioteka.org

молоденька наглядачка. Так належиться. Це теж передбачене „Правилами". На моє „невставання" воліли не зважати, проте, коли одна бабуся не встала під час вранішньої перевірки (це перелік голів) — просто не прокинулася, — її залишили в спецприйомнику, на роботу не повезли. „А з тобою, бабцю, будемо тренуватися вставати!" Її повели до іншої камери. Що там було, я не знаю. Повернулася вона ввечорі, вся заплакана, і нічого не хотіла розповідати.

«Розмір камери — 20 квадратових метрів. Зважаючи на прибиту поличку з чарунками для зубних щіток і мила, камера розрахована на 16 осіб. У середньому в ній 20-25 осіб. Наглядачки говорять, під час Олімпіяди було до 60.

«Перед Новим роком намагаються набирати менше: у міліціонерів тут буде гулянка, і чим менше народу в камерах, тим краще. А з другого боку, міліціонерові „за привід" належиться 2 крб. 50 коп., а під Новий рік гроші потрібні».

Так відверто й докладно розповідає Ірина Ратушинська про перебування в своєму «будинку творчости» в Москві.

Після цього мені трапилося бачити ще два звернення з її підписами: одне на захист математика Валерія Сендерова, члена СМОТ, заарештованого 17 червня 1982 року, і друге — через місяць, 16 липня 1982 року. Це була заява солідарности під листом дружини заарештованого математика Бориса Каневського.

Бачачи підписи Ірини Ратушинської поруч з підписами євреїв-відмовників, я не сумнівалася, що й вона сама з цього нещасливого племени киян. Щойно сьогодні, перечитуючи скупі згадки про неї в «Материалах самиздата», я натрапила на довідку, що вона й її чоловік Ігор Геращенко — «неєврейські відмовники з Києва». Я не знаю, якої вони національности: може, росіяни, може, українці. Одне мені видно з кожного рядка поезій і заяв Ірини Ратушинської: це чесна, відважна жінка, яка ладна йти на ешафот за людську кривду. Для таких людей шлях утоптаний — до в'язниці, до таких самих одержимих. Тож не дивно, що 17 вересня 1982 року Ірину Ратушинську заарештували в Києві, звинувативши в антирадянській аґітації і пропаґанді. Припускаю, що незабаром Ірина Ратушинська спатиме на нарах десь поруч з Раїсою Руденко, Тетяною Великановою — тими жінками, які воліють чесно жити в неволі, ніж купувати волю ціною власної совісти. Жіночий табір у Мордовії зараз закрили нібито на ремонт, а кількох жінок, політичних в'язнів, що там перебували, вивезли до Саранської тюрми. Але Ірина Ратушинська покищо в Київській слідчій тюрмі, а поки суд відбудеться, знайдуть місце і для табору жінок-політв'язнів. А тим часом вона, напевно, мережить вірші в тюремній тиші, і вони такі полохливі і вперті, як тих кілька, що дійшли до мене в журналі «Грани» (ч. 123, 1982), та кілька — в машинописному самвидавному вигляді.

БІЛІ ПЛЯМИ В ДОСЛІДЖЕННІ БІОГРАФІЇ С. ПЕТЛЮРИ

Василь Маркусь

Історіографія найновішої доби (20 століття, а може, точніше — доба після революції й визвольних змагань) складна, суперечлива й неповна. До повноти проблем України 20 віку ще не підійшов авторитетно жаден історик; їх не досліджувала об'єктивно, систематично і доглибно ніяка установа, бо всі дослідження були кон'юктурні, короткотривалі і так чи інакше заанґажовані ідеологічно.

І тому, на жаль, не маємо солідного твору в одному чи кількох томах, що потрактував би всесторонньо і можливо якнайоб'єктивніше найновішу добу змагань і розвитку української нації. Це стосується досліджень і наукових зусиль по один і по другий бік великого бар'єру, хоч, очевидно, цим не ставимо на один рівень українські національні наукові установи та вільних дослідників з тими, що працюють під тоталітарним режимом.

Маємо натомість цікаві монографії, статті і добірки документів до окремих періодів, реґіонів, аспектів чи постатей цієї справді виняткової доби історії України. Деякі сторінки її вже достатньо досліджені, інші мають поважні прогалини. Одним із таких об'єктів дослідження, про який написано чимало, але далеко не сказано всього, і то так, як цього вимагала б його роля в історії, є постать Симона Васильовича Петлюри, одного з найвизначніших будівничих української держави 1917-20 років.

Загальна оцінка дотеперішніх праць про С. Петлюру

Досі опубліковано два досить повні бібліографічні довідники праць про С. Петлюру. На жаль, не маємо повної бібліографії статтей і писань голови Директорії, що становило б важливе джерело для дослідників з уваги на те, що багато років Петлюра був журналістом. Лише два збірника УВАН, у впорядкуванні і виданні яких брала участь і Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, є добрим покищо початком. Варто б продовжувати цю працю і насамперед скласти докладний інвентар того, що написав сам С. Петлюра. При

Погляди, викладені в цій статті, були висловлені автором у доповіді на зборах Бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі 28 травня 1983 року.

digitized by ukrbiblioteka.org

цьому було б важливо ідентифікувати офіційні документи українського уряду, автором яких поза сумнівом був сам Петлюра. Така праця матиме важливе значення для вивчення суспільно-політичних поглядів автора.

Першою і свого часу досить повною бібліографією праць про С. Петлюру була брошура Петра Зленка п.н. «Симон Петлюра (матеріяли для бібліографічного покажчика)», видана також Бібліотекою ім. С.Петлюри в Парижі ще 1939 року. Автор і видавці назвали скромно цю 70-сторінкову працю «матеріялами для бібліографії»; хоч вона виконана солідно і досить фахово, дає повні дані для кожної позиції. Так само логічні і послідовно укладені підрозділи та взагалі розподіл матеріялу й іменний показник. Ця книжка сьогодні — вже рідкість, хоч конечно потрібна всім дослідникам С. Петлюри.

Другу, більшу спробу бібліографії праць про С. Петлюру уклали Олег і Олександра Підгайні; висліл їх праці появився в окремому випуску англомовного журналу «New Review of East-European History» за 1977 рік (зведені числа 63-65 і 66). Пізніше це видання стало вважатися як публікація новоствореного Інституту ім. С. Петлюри в Торонто, але це не позначене на самому журналі. Підгайні зібрали понад 800 позицій статтей, брошур, книжок чи й окремих документів. Порівняно з працею П. Зленка обсяг охопленого матеріялу подібний, хоч позицій дещо менше (у Зленка 958 до 1939). Бібліографи з Інституту ім. С. Петлюри охоплюють весь період до часу публікації праці 1977 року. З усього видно, що якимсь дивом Підгайним не була відома бібліографія, зроблена П. Зленком, і тому вони пропустили масу позицій, там зібраних. А що ще гірше: у передмові сказано, що їхня бібліографія є «першою спробою». Виходячи з цього переконання, автор передмови просить читачів терпляче чекати докладнішої бібліографічної праці від тих таки упорядників.

Можна мати поважні застереження до розміщення матеріялів: вісім розділів не виправдані ні функційним, ні хронологічним критеріями. Зарахування писань і авторів до окремих розділів зроблено довільно. Бібліографічні дані подано мало фахово. Бракує великої кількости праць і українською, і чужими мовами, головне російських та радянських, які повинні знайти місце в показнику праць про С. Петлюру. Назагал ця бібліографія справляє враження аматорської, проте може бути корисною дослідникові, зокрема при вишукуванні газетних і журнальних статтей.

Залишається ще місце на добру бібліографію, яка не обов'язково подавала б кожну ювілейну згадку, популярну статтю (яких написано тисячі про С. Петлюру), але насамперед зібрала б ті позиції — малі й великі, які можуть збагатити дослідження постаті, доби і діяльности голови Директорії. Взагалі здається, що треба

розмежувати працю над повним інвентарем усього написаного про С. Петлюру, який можна зберігати на картках у якійсь установі, наприклад, у Бібліотеці ім. С. Петлюри, та тих позицій, що повинні б увійти до науково опрацьованої друкованої бібліографії.

Умовно можна б поділити праці про С. Петлюру на кілька розділів.

а) До першої групи зараховуємо *загальні біографічні*, з оглядом життя і праці,— від статтей до книжкових видань, що майже всі мали на меті популяризувати постать і працю Головного Отамана. Назагал, між цими працями немає ні однієї наукової і критичної біографії. Але про це пізніше. Згадаємо кількох авторів таких праць: О. Лотоцький, «Симон Петлюра» (Варшава, 1936), В. Іванис, «С. Петлюра—Президент України» (Торонто, 1953) та французькою мовою (є переклад по-еспанському) Алена Дероша, «Le problème ukrainien et Symon Petlura» (Париж, 1962). Менші спроби нарису життя, що появилися у формі брошур чи довших статтей, дали В. Королів (взагалі перша праця про С. Петлюру, 1919, що появилася різними мовами), О. Доценко, Б. Войнарович, кн. І. Токаржевський-Карашевич, С. Карбут, С. Прохода. Недавно появилася французькою мовою невеличка популярна книжка Б. Марченка в Парижі (1976), також заходами Бібліотеки ім. Петлюри.

б) *Мемуаристика* становить досить велику частину бібліографії петлюринських видань. Це здебільшого статті, розкидані в пресі. Деякі більші нариси були опубліковані в збірниках, і саме вони є найціннішими джерелами в цьому жанрі. Це насамперед спогади про Головного Отамана близьких його співробітників, людей, що працювали з Петлюрою і знали його зблизька. Згадаємо авторів, бо вже їх прізвища говорять про те, що йдеться про зафіксування важливих сторінок життя і праці Петлюри: І. Мазепа, О. Шульгин, К. Мацієвич, В. Прокопович, В. Кедровський, А. Яковлів, Ф. Щербина, В. Королів-Старий — політики, дипломати; а далі військовики: В. Кущ, В. Сінклер та інші. Ці автори писали про С. Петлюру у празькому збірнику, що появився 1930 року заходами організаційного комітету, очоленого М. Славінським («Збірник на пошану С. Петлюри», Прага,1930). Це, мабуть, досі найцінніше джерело до біографії Петлюри. Не диво, що майже половину матеріялів празького збірника передруковано 1957 року в збірнику п.н. «Симон Петлюра—державний муж».

Спогади про С. Петлюру надруковано і в інших виданнях. Перш за все слід згадати укладений А. Жуком великий збірник «Симон Петлюра в молодості» і виданий у Львові видавництвом «Хортиця» (1936). Серед авторів споминів є такі особи: А. Рудичів, М. Порш, Л. Ганкевич, В. Левинський і, очевидно, сам редактор збірника Жук. Багато дрібних спогадів розкидано в пресі: «Тризуб», «Табір», «Гуртуймося», «Діло». З-поміж півсотні авторів варто окремо

digitized by ukrbiblioteka.org

відзначити ще таких: Ф. Корш, І. Огієнко, В. Петрів, С. Сірополко, С. Скрипник, О. Удовиченко, В. Филонович, М. Шумицький та інші. Є й деякі спогади чужинців.

в) Публікація *джерельних матеріялів*, тобто документів про С. Петлюру, зв'язаних з ним або й ним підписаних, як також *кореспонденції* — його власних листів і листів до нього, досліджена слабше. Чимало окремих речей порозкидувано в різних виданнях, але вони досі не зібрані, а головне — їх не публікують за якимсь пляном у формі систематизованих томів. Певним зрушенням у цьому напрямі є два томи, видані вже по другій світовій війні. Це заднім числом рахований — перший том великої книги «Симон Петлюра — статті, листи, документи», що його видала УВАН в США, а підготував до друку та фінансував Центральний комітет вшанування пам'яті С. Петлюри в Америці.

Перший том збірника «Симон Петлюра» можна назвати збіркою писань самого Петлюри. Тут надруковано понад 50 статтей та кілька доповідей С. Петлюри, поділених на періоди: до революції, з періоду визвольних змагань та з 1920-26 років. Крім того, є офіційні ноти, документи, телеграми, листи — приблизно стільки ж, що й статтей. Це надзвичайно цінні джерела до характеристики діяльности й особистости С. Петлюри, бо у багатьох листах автор дуже безпосередній і відкриває такі аспекти своєї праці та думки, які з офіційних нот та документів не завжди можна постерегти. Цінними є додатки, поміщені як «Матеріяли до бібліографії С. Петлюри». Вже назва розділу вказує, що ці матеріяли потребують доповнення. Але імена авторів (А. Жук і Г. Довженко) дають запоруку, що це дуже вдалий і солідний початок, його тільки мусів би хтось продовжити.

У шістнадцятьох часописах появлялися статті й нотатки та рецензії Петлюри. Це також належало б зібрати та за якимсь розумним пляном передрукувати. Нью-йоркське видання стало початком, а редакція повідомила вже 1957 року, що вона призбирала значно більше матеріялу і готує наступний збірник.

Чекати довелося довго, але такий збірник появився, нумерований як ч. 2; тепер уже і номінально, і фактично у співпраці двох установ: УВАН та Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. Це видання вийшло 1979 року, маючи той самий формат і плян першого збірника.Таким чином, воно обіцяє бути серійним. Це понад 600-сторінкове видання в першій частині складається з статтей першого періоду діяльности С. Петлюри (до революції), в ньому немає ні документів, ні листів. Шкода, що кореспонденція того періоду, мабуть, загинула, якщо й була в приватних руках. Далі йде період визвольних змагань (1917-20), головне документи, листи і кілька промов.

З третього періоду вміщено серію статтей, написаних Петлю-

рою на еміґрації, та листування. Властиво це тільки листи Петлюри до різних осіб, що їх вони самі чи їх спадкоємці дали до диспозиції редакції. Немає листів до С. Петлюри, які так само було б цікаво десь зібрати та опублікувати. Тому що це перша публікація з частиною листування Петлюри, варто згадати головних адресатів: А. Ніковський, О. Шульгин, А. Лівицький, В. Прокопович, М. Шумицький (найбільше), В. Кедровський, П. Чижевський, Є. Бачинський та інші.

Таких листів є ще напевно більше, і зібраних у кількох установах, і по руках приватних людей, і їх конче треба зібрати й опублікувати в дальших томах збірника. Цей том значно краще зредаґований, ніж перший, він має добрий показник імен. Деінде друковані документи і листи доведеться дослідникові нелегко відшукувати, бо вони розкидані поодинці. Тому варто б редакторам наступних збірників їх зібрати і опублікувати.

г) Четверту групу праць становлять *різні студії на спеціяльні теми*, зв'язані з Петлюрою. Їх небагато, але дещо є, бо більшість видань досить загальні, синкретичні. Окрему категорію досліджень становлять ті, що стосуються вбивства та процесу над Шварцбартом. Таких видань появилося чимало чужими мовами, головне з групи оборонців вбивника, як також українською й чужими мовами — з боку українців. Сюди належать також праці чи лише статті про С. Петлюру і єврейське питання; їх небагато, але вони є, і ця ділянка напевно буде ще актуальна в майбутньому. Лише в загальних статтях та спогадах розроблено питання про військову діяльність С. Петлюри. Ця тема так само чекає солідного автора. Про політичні погляди С. Петлюри написав О. Лотоцький, але ще можна і тут сказати щось нове. Про зовнішню політику С. Петлюри написав коротку статтю О. Шульгин, але ноти, листування і самі статті Петлюри за і після визвольних змагань могли б відкрити новий підхід для оцінки ідей голови Директорії УНР.

Спробою саме такого часткового опрацювання спадщини Петлюри була студійно-наукова конференція в Парижі 1976 року та виданий її організаторами (Український Вільний Університет) збірник матеріялів цієї конференції під назвою «Симон Петлюра». У пляні насвітлення певних аспектів діяльности Петлюри цей збірник УВУ вносить щось цікаве лише в деяких статтях: В. Косик зосередив увагу на внутрішньополітичних питаннях, головне в дусі інтерпретації О. Шульгина; М. Степаненко дав перегляд літературних творів про С. Петлюру. Цікава ця стаття тим, що в ній подано огляд також творів радянських письменників, хоч досить неповно. О. Вітошинська звернула увагу на публіцистику й журналістику С. Петлюри. Ця тема дуже на часі, цікава і вдячна, й авторка, хоч користувалася лиш опублікованими в двох збірниках писаннями Петлюри, дала добрий початок до опрацювання цього питання. Інші статті вносять

digitized by ukrbiblioteka.org

мало в дослідження Петлюри, вони побічні до нашого питання абож фраґментарні. Натомість статті, навіть написані фахово, наприклад, про українську консульську службу в 1917-21 роках В. Трембіцького чи про громадянські права в УНР З. Соколюка, тематично не належать до збірника, що має назву «Симон Петлюра». Вдало доповнює матеріял збірника стаття І. Кедрина про культ Симона Петлюри, а вже цілковито не надається до наукової публікації репортажний монтаж С. Гаєвської про турне хору О. Кошиця.

Що треба зробити?

Уже обговорюючи наявні дослідження, я вказував на різні огріхи і прогалини та підкреслював, що треба б доробити нашій ґенерації. Чим ніяк не мав на думці твердити, що попередники зробили менше або гірше. Виконано багато, як на еміґраційні умови, але є певні білі плями.

Я згоден з авторами вступу до бібліографії Підгайних, що у нас досі немає повної і на висоті постаті і часу — *біографії С. Петлюри*. Важко натомість прийняти думку, що праця В. Іваниса, як пише О. Підгайний, є цілком недостатня, бо вона ще найповніша серед наявних. Такої думки й І. Кедрин, який вважає Іванисову працю «найкращою» з існуючих. Не зважаючи на це, мусимо визнати за дійсність, що в нас немає повної, науково написаної з документацією і, скажім, навіть критичної біографії одного з найбільших українців 20 століття. Можливість написання такої праці існує вже хоча б на опублікованих матеріялах і на підставі того, що ще можна зібрати. Така праця конче мусить бути написана, і то на такому рівні, щоб була варта перекладу на чужі мови. Нею могла б бути докторська дисертація як не в чужому університеті, то в УВУ, але дисертація в стилі великих клясичних дисертацій з історії чи політичних наук. На таке видання варто знайти й фонди. При цьому можна висловити побажання, що є місце й на літературну біографію для нашого широкого читача, а особливо для молодого покоління.

Поглибленого трактування із можливо найширшим використанням джерел очікує тема «*Петлюра та євреї*». Досі багато написано апологетичного. Треба нарешті здобутися на об'єктивну і добре удокументовану книгу. Поряд з цим наші правники повинні заходитися біля *оцінки процесу* Шварцбарта. Треба дати знову фактаж, але при цьому і його нову оцінку як з погляду міжнародного, так і французького права та самої еволюції загальної юридичної думки у світі.

Суспільно-політична думка С. Петлюри повинна бути черговою темою, яка зовсім добре могла б розвинутися в окрему працю.

Писання Петлюри в більшості вже чи ще будуть опубліковані. Багато цікавих думок розкидано в листуванні, можна також простежити вплив Петлюри на такі законодатні акти та дії, що їх у політичній практиці реалізував уряд Петлюри. При цьому у С. Петлюри винятково можна простежити органічну еволюцію його власних поглядів, як також і певні константи — від років журналіста й редактора, керівника держави за революції аж до часів перебування на еміґрації включно.

Паралельно з цим можна б ще сказати й більше про його позицію в закордонній політиці, його орієнтацію, світогляд, оцінку сусідів і воєнної та повоєнної ситуації в Європі й у світі. Зокрема його ставлення до феномену більшовицького уряду й радянської Росії.

Петлюра як журналіст, як згадано, вдячна і ще не цілком опрацьована тема; її не можна обмежити переказуванням думок та інтерпретації окремих статтей Петлюри. Журналізм — це більше ніж професія, це покликання, а — у нашій дійсності — конечність. Саме варто глибше простежити й оцінити, як Петлюра ідейно і технічно — засобами пера і думки — здійснював це національне покликання протягом усього свого зрілого життя.

Петлюра в закордонній оцінці — пресі, нотах, виступах, навіть в опублікованих мемуарах — ще одна цікава тема. Зокрема важливо зібрати матеріяли і простежити нюанси в оцінці С. Петлюри в радянській публіцистиці й літературі різних періодів — української і неукраїнської.

Не потребую продовжувати перелік можливих і потрібних тем, які могли виявитися у довших чи коротших студіях, а дещо, цілком певно, у формі монографій. Хто і як мав би це робити — це питання вже практики і науково-видавничої політики наших установ, зокрема такої, як Бібліотека ім. С. Петлюри. Відомо, що Бібліотека має свої пляни щодо чисто петлюринської тематики, як також щодо біляпетлюринської. При всьому респекті до ширшої концепції керівництва і співробітників Бібліотеки, з різних причин треба поставити наголос на ближчу петлюринську тематику. Під цим кутом слід так само вести працю у самій Бібліотеці: збирання бібліографії, накреслення пляну майбутнього збірника, копіювання речей, що Бібліотека їх не має, розбудова джерельної бази для фахових дослідників.

Хоч тут висловлено вдоволення з наявних спогадів про Петлюру, однак відомо, що багато аспектів і періодів життя Петлюри залишаються поза увагою дослідників. Вже, на жаль, зменшилося число сучасників Петлюри, тих, хто з ним співпрацював, його зустрічав, розмовляв з ним, чи, може, тільки його бачив. Але ще дехто є, і тому варто б записати навіть чисто людські спогади і, на перший погляд, тривіяльні сторінки його життя,

digitized by ukrbiblioteka.org

звичок, зустрічей, розмов. З цього всього постає повна і складна силюета кожної людини, а виняткової і великої — тим більше. Сьогодні техніка звукозапису досконала. Варто комусь було б просто записати розмови про С. Петлюру з тими кількома останніми могиканами, що ще живуть на Заході. Як це інакше могло б виглядати тому 20-30 років, коли ще більшість його сучасників були живими. Так звана «усна» історія у нас досить занедбана, і ми приходимо до розуму завжди після ярмарку...

■

47 років тому Валентин Садовський говорив про ці самі справи, в дещо драстичнішому тоні. Він нагадував еміґрації, а насамперед близьким співробітникам Симона Петлюри про важливий обов'язок збирати матеріяли про життя і діяльність Головного Отамана. «Вмирають люди, які співпрацювали з небіжчиком, зникають з людської пам'яті ті факти і події. В умовах еміґраційних злиднів пропадають і нищаться цінні матеріяли і документи...» Хто не відчуває цього, зокрема ті, що з досвіду знають бодай долю Бібліотеки ім. Петлюри за війни. Еміґраційні мандрівки не сприяють тому, щоб фахово зберігати свідчення нашого минулого. Скільки без війни і бомбардування знищилося з наших громадських і державних цінностей! Додаймо, що на Україні майже дощенту ворог знищив сліди самостійницької боротьби народу. Тому слушно (і як актуально для нашого часу!) звучать дальші слова В. Садовського:

«Збирання й систематизація матеріялів — це лише перший щабель. Вони творять ту підставу, на основі якої можна було б змалювати духовний образ С. Петлюри, скласти його біографію, з'ясувати його ролю в нашому національному житті і нашій визвольній боротьбі». Про це саме і збирався я сказати, ще поки натрапив на цю цікаву статтю Садовського в «Тризубі» (ч. 21-22, 1936) під вимовним заголовком «Не виконаний обов'язок».

Сорок сім років тому, в десяті роковини загибелі Петлюри В. Садовський нарікав, що дуже мало зроблено в цьому напрямі: «Думаю, що в цій справі за десять років зроблено ще менше, ніж у справі збирання матеріялів. А також праць ширшого значення нема, і на них, скільки я знаю, — писав Садовський у „Тризубі" — й не заноситься».

Чи багато можна б до цього додати або відняти сьогодні?! Деякі недоробки можна виправдувати еміґрацією, як також не слід ставити невиправданих і непосильних завдань у наших ненормальних відносинах. але мусимо визнати, що об'єктивно можна було зробити більше, а дещо ще можна зробити й тепер. Ці думки

висловлені саме під кутом реальних завдань. Це, мабуть, остання нагода щось більше зробити, «п'ять перед дванадцятою». Інакше доведеться нам признатися за Садовським: « Те, що не виконано нами, є наша спільна вина, наш спільний гріх...» Нащадки можуть сказати гостріше про нас завтра.

Щоб виповнити бодай частину цих прогалин, чи інакше — щоб замалювати «білі плями», треба зміцнити те, що вже маємо, верстат праці, базу і джерельні засоби, що їх посідаємо у формі Бібліотеки ім. С. Петлюри. Слід висловити визнання тим, що вперто працювали й працюють для збереження спадщини Петлюри. Але робити мусимо і маємо зробити те, чого від нас очікує час й історичне призначення. Бо цього всього не можна робити в умовах поневоленої України (хіба в укритті і з ризиком для життя та для самого перетривання можливих вислідів такої праці).

digitized by ukrbiblioteka.org

СПОГАДИ

ШЛЯХАМИ ЗВ'ЯЗКОВОЇ

Л.К.

Наближався полудень одного з останніх днів липня 1944 року. Наша валка в'їхала в село Бусовисько коло Самбора на Львівщині і зупинилася на просторому подвір'ї біля великої мурованої хати. Нас повідомили, що тут буде тимчасовий постій, і нам доручили розташоритися. Ми радо повискакували з авта, випростуючи м'язи, занімілі від довгої дороги та тісноти в авті. Після безупинної куряви на наших дорогах ми жадібно вдихали запашне повітря зеленого садка, що простягався далеко поза хатою. Одна світлиця в хаті була до нашої диспозиції. Там ми застали гурт дівчат, що приїхали раніше від нас і вже встигли причепуритися. Тепер була наша черга змити з себе солідну верству пороху і впорядкувати волосся та зім'яту одежу. Відсвіжені, ми вийшли знову на подвір'я, де громадилося жіноче й чоловіче товариство. Тут я зустріла багато знайомих, яких давно не бачила. Всі ми творили частину групи, якій генеральний секретаріят УГВР і провід ОУН доручили виїхати за кордон з завданням інформувати про боротьбу ОУН, УПА та всього організованого визвольного підпілля на Україні. Тут були о. Іван Гриньох, Микола Лебедь, Василь Охримович, Мирослав Прокоп, Дарія Ребет та інші.

Трохи перекусивши, я пішла стежкою в сад з Мартою Грицай, моєю найкращою подругою. Стежечка вела на леваду, що пахла свіжо скошеною травою. Далеко били гармати, кружляли літаки, рухався фронт, а головним шляхом безперервними колонами відступали німці. Ми йшли мовчки, думками линули до наших найдорожчих, до рідної хати. Я покинула батька й матір самих у селі, недалеко Львова, а воно сусідувало з польськими селами, зокрема з Семенівкою, там діяли польські партизанські загони. Вони влаштовували часті напади на українське населення, грабували його, вбивали людей. Проте мої батьки не хотіли йти на чужину, в незнане, кидати рідну землю й людей. Батько був довгі роки парохом у нашому селі, і хоч митрополит Шептицький давав вільну руку священикам діяти на власне бажання, за наказом сумління: йти на еміґрацію чи залишатися на місцях, мій батько

Авторка цих спогадів була учасником українського протинімецького визвольного підпілля під час німецької окупації України в 1941-44 роках.

казав, що не годиться пастиреві залишати вівці на поталу вовкам. Крім того, мої батьки постійно жили надією, що, може, повернеться з радянських таборів моя молодша сестра, яку на весні 1941 року більшовицький суд прирік на ув'язнення, й її вивезли на схід. А що мій брат уже раніше виїхав вчитися на Захід, то по моїй розлуці з батьками вони залишилися самі зустрічати невідоме. Вони знали, що я працювала в ОУН, що я відходжу на доручення організації, і не перечили проти мого виїзду. Але я знала, що вони здушували біль у серці, а мені теж щось стискало груди. Ми прощалися, висловлюючи надію на недалеку зустріч...

Коли ми повернулися до наших друзів на подвір'я, дівчата сказали, що мене шукав провідник нашої групи Микола Лебедь. Я відразу пішла до нього і, на моє превелике здивування, дізналася, що за дві години маю вирушити автом у далеку дорогу до села Липи біля Болехова, Долинського району на Станиславівщині. Там, у Карпатах, перебувала тоді головна радіостанція зв'язку і вишкільний табір УПА. Моїм завданням було укласти з цією станцією позивні, відповідний код і устійнити, на яких хвилях маємо тримати зв'язок. Провідник передбачав, що моя подорож триватиме найдовше три дні. Він казав, що мене відвезе автом на місце і привезе назад до Бусовиська молодий українець в однострої угорського офіцера Голубенко (Андрій Дольницький). На випадок, якби я, повертаючися, не застала в Бусовиську нікого з нашої групи, я маю, казав провідник, сама пробиватися до Кракова. Там маю прибути на подану мені адресу, а коли ця дорога була б уже зайнята фронтом чи постали інші перешкоди, маю йти по зв'язку до села Команьчі і звідти перейти кордон на Словаччину. Для цього я одержала адресу з кличкою в Межиляборцях, а другу в Братіславі на Словаччині. Провідник дав мені також псевдоніми окружних провідників Сяніччини й Перемищини, від яких я могла дізнатися, куди пішла наша група з Бусовиська, якби я її там не застала. (Маршрут див. на карті, наст. стор.)

Я насамперед побігла до Марти сказати їй цю новину. З Мартою ми пережили багато спільних хвилин долі й недолі, а останнього часу, впродовж усієї весни, відбували разом курси радистів у лісах Миколаївщини Львівської області, під охороною загонів УПА. Нас на курсах називали «дівчатами для спеціяльних доручень», що було своєрідним вирізненням з боку інструктора і курсантів. Десь на дні душі я воліла б не розлучатися з Мартою і разом їхати до Липи, але наказ є наказом, і мені треба було його виконати. Зрештою, мене інтриґувала сама подорож, небезпека близького фронту й особа молодого офіцера. У свою малу ручну торбу я поклала нічну білизну, гребінь, записник й олівець — усе, що мені було потрібне на три дні. Щоб приховати свій неспокій і збентеження, я трималася гордо, бож переді мною — така важлива місія, і провідник доручив її саме мені, тож він вірить, що я зумію впоратися з нею.

digitized by ukrbiblioteka.org

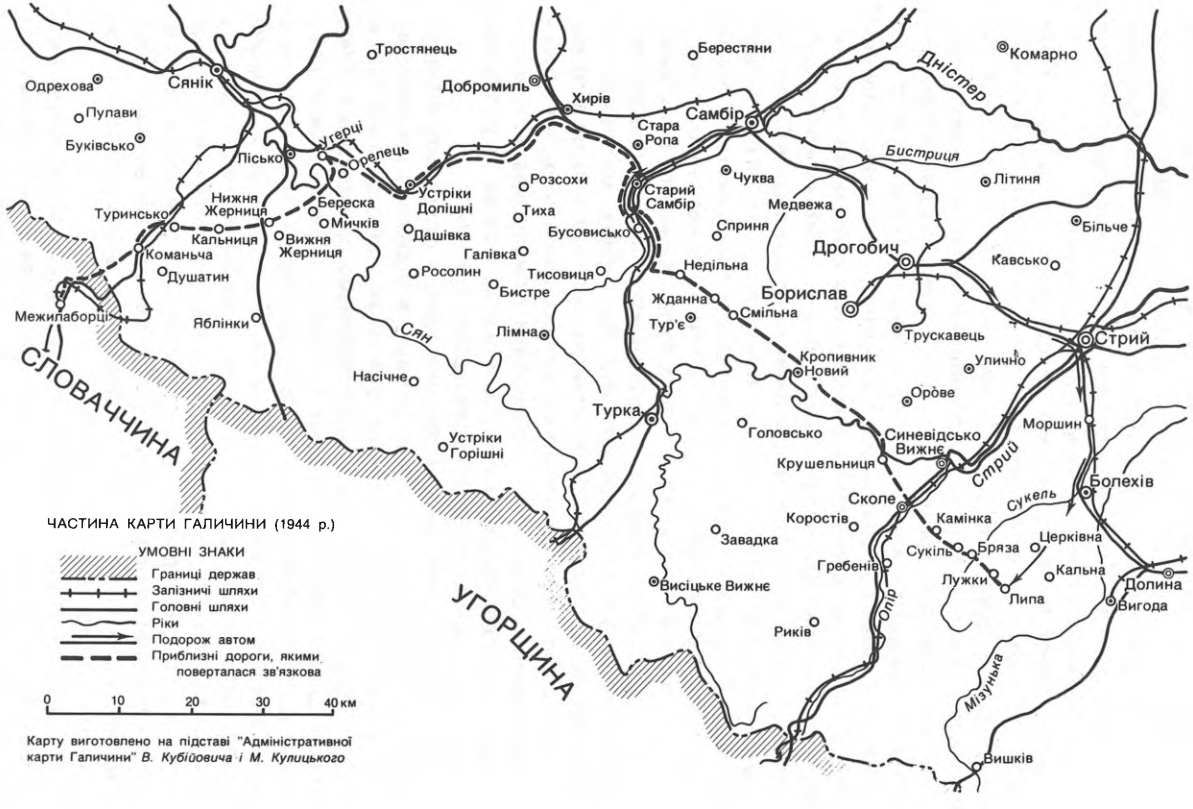

Карту виготовлено на підставі "Адміністративної карти Галичини" *В. Кубійовича* і *М. Кулицького*

Надворі вже вечоріло, коли провідник викликав мене вдруге, щоб познайомити з молодим офіцером в угорському однострої. Це був пристойний мужчина з рішучими рухами. За десять хвилин ми вже сиділи в авті, що стояло на шляху біля нашого постою. Голубенко звелів своєму шоферові Мікльошеві, сісти на задньому сидінні, а мене посадив спереду біля себе, ще ноги прикрив мені коцом, бо казав, що ночі в горах бувають холодні.

Ми рушили темним шляхом у далеку й незнану дорогу. Я, за своїм звичаєм, перехрестилася і просила в Бога успіху. Ніч заповідалася дуже темна. Спочатку ми їхали поволі нерівною сільською дорогою, але швидко опинилися на битому шляху, що вів у напрямі Самбора, Дрогобича, Стрия, Болехова і далі в Карпати. Шлях, як і більшість галицьких доріг, був у досить поганому стані, а три воєнні роки ще більше його знищили. Попри нас сунули у протилежному напрямі колони велетенських німецьких вантажних авт з погашеним світлом. Ми минали села за селами у моторошній темряві, ніде ні світла, ні живої людини, хоч година ще не була дуже пізня. Наше авто також посувалося без світла. Йшлося про те, щоб світлом не накликати на себе радянських бомбовиків. Я сиділа напружено й висилювала очі, щоб хоч трохи бачити нашу дорогу, але пітьма була непроглядна. Треба було подивляти Голубенка, який сидів весь час мовчки за кермою й інтуїтивно вичував дорогу. Раптом він почав прискорювати рух, бо, мабуть, ми виїхали на рівний шлях. Далеко на обрії було видно тут і там червоні заграви. Так прощалися німці з непокірним українським селом, чи поляки влаштовували погроми, чи більшовики бомбардували німецькі частини, що квартирували по наших містах і селах. З усіх боків сунуло на український народ безпощадне знищення.

Ми проїхали вже чимало дороги, коли в одну мить близько перед нами блиснуло сліпуче світло, і я побачила велетенське німецьке вантажне авто, що наче гора сунуло просто на нас. Цієї ж миті блиснуло світло й нашого авта, освітивши придорожній стовп. А після цього я вже нічого не бачила, тільки відчула страшний біль у голові, а мені по обличчю попливло щось мокре й тепле. Наше авто зупинилося, а Голубенко, важко дихаючи, бажав услід німцеві українською мовою «щастя». З заднього сидіння впав на долівку авта шофер Мікльош і, протираючи очі зі сну, з острахом питав, що сталося. Усе це тривало кілька секунд, і я усвідомила, що Голубенко, скеровуючи наше авто вбік, врятував нас від смерти під німецьким вантажником. Але рятуючи нас, він водночас погнав наше авто на придорожній стовп.

Я сказала Голубенкові, що поранена, що по обличчю мені спливає кров. На жаль, ніхто з нас не мав електричної лямпки, так потрібної в дорозі. Зате Голубенко, курій, мав коробку сірників. Він запалив сірничок і оглянув моє обличчя. Його голос дрижав, коли

digitized by ukrbiblioteka.org

він велів мені пробувати, чи я бачу на обоє очі. Я, віддана його опіці, мала повернутися «ціла й ненарушена», як жартували дівчата, що прощалися з нами, — була найбільше ушкоджена. На щастя, я бачила обома очима, але не мала нічого, щоб затамувати кров, яку вже бачила і на своїй сукенці і довкола себе. Голубенко вийняв зі своєї торбинки плящину одекольоню, змочив рушник і витер мені обличчя, від чого воно несамовито пекло. Тоді він обв'язав мені рушником обличчя й голову, залишаючи відкритим лише одне око. До цієї «операції» присвічував йому ощадно сірниками Мікльош, дмухаючи на попечені пальці. А скінчивши заходитися біля мене, мої товариші подорожі почали оглядати й лагодити розбитий мотор. Довго стукали, дзенькали, товкли, Голубенко щоразу пробував завести мотор, аж врешті авто рушило з місця, побрязкуючи потовченою бляхою, і покотилося по чорному шляху в дальшу дорогу.

Мене боліла голова, рани на обличчі пекли, а вільне від перев'язки око з подвійною силою вдивлялося в пітьму, звідки чигала небезпека. Ми їхали у сильному напруженні якусь годину, коли раптом ліворуч, дещо далі від шляху, на небі заясніли радянські ракети і чудовими лямпіонами повисли над землею, освітлюючи об'єкти бомбардування. Мене морозило від цього холодного видовища. Ми зі стриманим віддихом вслухалися в гудіння бомбовиків. Вони йшли стороною від нашого шляху, і за себе нам не було чого боятися, ми лише вгадували місця, де люди були приречені на знищення. Жадної повітряної оборони, жадного опору з боку німців у той час уже не було. Ті, що ще зовсім недавно заволоділи українською землею, намагалися перетворити її на свою колонію, відступали тепер перед іншим гнобителем України.

Наше авто посувалося швидким темпом, бо далекі світляні ракети легким блиском освітили також і нашу дорогу. Коли по якомусь часі вгорі заревли радянські бомбовики, я заплющила своє одне око, щоб нічого не бачити... Війна — страшна, безпощадна, і хто в ній виживе, Бог тільки знає.

Ми минули Самбір і Дрогобич. Одного разу нас зупинили якісь голоси. Голубенко вийшов з авта і показав документи. Я боялася, що німці можуть нас заарештувати, бо наше авто було чи не єдине, що їхало під фронт, тоді як усі втікали в протилежному напрямі. Але, коли Голубенко повернувся до авта й сказав: «Усе в порядку», — я з полегшенням відітхнула. Цей випадок переконував, що він має «тверді» документи, щоб без перешкод добитися до нашої мети.

Тепер ми їхали у напрямі іншої заграви. Не знаю, чи вже починав сіріти ранок, чи був це відблиск далекої пожежі, бо наша дорога ставала щораз яснішою. Невдовзі ми в'їхали до Стрия. Місто було щойно збомблене, і вздовж вулиці, якою ми їхали, крізь побиті вікна кам'яниць вогненні язики освічували нам дорогу. Страшне було видовище.

Раптом наше авто з'їхало на високий насип каміння й піску. Голубенко вискочив, щоб поглянути, що сталося. Виявилося, що за насипом була величезна вирва, вибита бомбою. Ми були вдруге врятовані, бо за якусь мить могли опинитися разом з нашим автом на дні цієї западини. Тепер треба було завернути авто й хідником минути провалля. На жаль, мотор був знову пошкоджений, з нього витекла вся вода, треба було його лагодити. На щастя, надворі вже почало дніти. Голубенко і Мікльош взялися до праці, а мені здавалося, що у цьому знищеному бомбами місті нікого, крім нас, немає. Я хотіла якнайшвидше вирватися на відкритий шлях, тому дуже зраділа, коли мої товариші подорожі покінчили поратися біля авта і ми рушили далі. Моя голова важчала щораз більше від сильного удару, переживань і неспаної ночі. Я поглянула на Голубенка, що сидів за кермою, весь зосереджений, у сильному напруженні без сну і відпочинку.Здавалося, він був невтомний.

Уже добре розвиднілося. Ми посувалися нашим розбитим автом поволі, бо щогодини треба було брати воду з придорожніх колодязів і доливати до охолоджувача. Сонце почало вже пригрівати, коли ми наблизилися до Моршина. Моршин — славний своїми мінеральними водами курорт Передкарпаття, де багато людей давніше відпочивали на відпустках. Я попросила Голубенка дати мені дзеркало, обережно звільнила обличчя від рушника, глянула на себе і вжахнулась. З дзеркала на мене дивилася якась здеформована машкара. Там, де було праве око, синя пухлина зарівняла все. Від ока уздовж чола аж до волосся — зяяв широкий розріз запеченою кров'ю. На чолі над лівим оком був ще один розтин. А з носа шкіра була здерта аж до насади. Подібне на правій щоці. Одним словом, здеформована була вся моя фізіономія. Поклала я Голубенкове дзеркало і сказала, гірко усміхаючись: «І хто тепер на мене гляне?» Але коли Голубенко почав потішати мене, мовляв, до весілля все загоїться, мені стало соромно, що я думаю тільки про себе, коли точиться страшна війна, стають каліками і гинуть тисячі людей, у боях гинуть наші друзі. Я швидко взяла рушник і завинула голову, щоб нічого не було видно.

Ми їхали далі, ніде не зупиняючися, голодні і виснажені. Проте Голубенко поспішав, бо казав, що ми й так дуже запізнилися. Ми рідко зустрічали по дорозі місцевих людей. Німецька адміністрація давно залишила ці терени, і вони тепер належали нашій УПА та частинно більшовицьким партизанам. Ми поминули Болехів і звернули з битого шляху, який провадив далі на захід, у напрямі Долини, Калуша, Станиславова, а нам треба було на південь, у гори. Ми їхали нерівними, вузькими гірськими дорогами. Наше авто тарахкотіло, дзенькало, але якось нас везло. Ми вже були близько нашої мети. Терен підносився щоразу вище й вище. Це вже були справжні Карпати. Врешті ми переїхали потік, випнулися на стрімку

digitized by ukrbiblioteka.org

гору, далі по камінню й вибоїнах виїхали на рівнішу дорогу, і перед нами відкрилася на схилі високого верха мета нашої подорожі — Липа.

У долині шумів потік, білі хатки, майже зовсім закриті зеленню дерев, тулилися до схилу гори, порозкидані далеко одна від одної. Мою увагу привернула велика побілена хата, що стояла на горбку далі від дороги. «Це шпиталь і лікарська станиця УПА», — сказав Голубенко. — «Тут лежать поранені та хворі стрільці, їх доглядають два лікарі та медсестри», — пояснив він. Ми їхали ще яких двадцять хвилин і повернули на подвір'я однієї хати. До нас підійшло кілька вояків УПА в одностроях, і після короткого вияснення, хто ми, вони завели нас до хати.

У темнавій світлиці, притіненій з двору кислатими деревами, за довгим столом сиділо багато військових. Дехто з них підвівся при нашій появі з приязним привітанням. Розпитували про нашу дорогу, про нашу групу в Бусовиську, про свіжі вістки з Заходу. Я все ще мала половину обличчя й голову забандажовані грубим пухнастим скривавленим рушником, і мій вигляд був вельми нужденний, бо люди дивилися на мене зі співчуттям. Послали за лікарем, а нам приготували в другій кімнаті щось перекусити. Командира загону не було на той час у хаті. Він відвідував старшинську школу, що була на другому боці потоку на горі, в лісі. Проте за якийсь час він повернувся. Це був середній на зріст і середнього віку чоловік з голеною головою і привітним обличчям. Він викликав до себе довір'я, його оточення ставилося до нього з пошаною, але водночас і дуже по-товариськи. Голубенко мав з ним коротку розмову і, коли вийшов від нього, сказав мені, що не зможе відвезти мене назад до моєї групи в Бусовиську, бо його авто розбите. Моє повернення влаштує командир, а він, Голубенко, йде на Угорщину до своєї частини. Я з великим розчаруванням прощалася з Голубенком, який так легко здавав мене на ласку інших. Згадала я також мого провідника, який вірив у щасливе й швидке наше повернення у таких непевних воєнних обставинах.

Я відшукала між військовиками командира і просила його, щоб він допоміг мені швидко виконати моє завдання та з'ясував плян мого повернення. Командир відповів, що мені треба насамперед трохи відпочити, а тоді думати про діло; надворі чекає на мене лікар, а опісля зв'язковий заведе мене на нічліг. Про все інше будемо говорити завтра, закінчив командир. Він стиснув мені руку і, допровадивши до лікаря, відійшов. З хати вийшов ще інший лікар з мискою води в руках. Один з них був старший, другий середнього віку. Обидва — євреї, яких упівці врятували від німців. Тепер вони працювали в УПА. Вони оглянули моє обличчя, змили засохлу кров, продезинфекували рани і усе обліпили пластрами. На мої питання, чи швидко це загоїться, чи залишиться негарний слід, вони

жартували й жваво розповідали про своїх пацієнтів-упівців, з яких один мав потрощену ґранатою руку, другий — кілька куль у животі, а інший, двигаючи мішки, підірвався, одним словом, з гумором протиставляли серйозні поранення моїм незначним, підбадьорювали мене. Вони заповіли наступну візиту за три дні, щоб скинути бандаж, але я запевнила їх, що вже наступного дня вирушаю в дорогу і сама мушу давати собі раду. Я щиро подякувала лікарям за опіку, побажала їм доброї ночі і пішла до сусідньої хати на нічліг.

Я була така втомлена дорогою, що й не помітила, як проминула ніч. Коли мою хату освітили перші соняшні промені, я швидко одяглася і вийшла надвір. Було досить холодно. Я подалася на гірський верх, бо хотіла оглянути околицю. Довкола було ще зовсім тихо і спокійно. Роса на листі мерехтіла від сонця, з-під ніг втікали сполохані зайчики, а пташки розпочали свій ранковий спів. Мокра від роси й задихана, я доп'ялася на верх і глянула довкола. Долина ще спала, шумів замрячений потік, блукала мряка сивими хмарками поміж деревами, а верх і полонина вже були залиті сонцем, що жадібно пило ранкову росу. Я вдихала і вдихала чисте ранкове повітря, наче хотіла скріпити своє втомлене тіло і осамітнену душу.

Я стояла сама на вершку наших Карпат і не знала, що чекає мене завтра. Як я доб'юся до Бусовиська? Чи застану там ще своїх? Яка буде моя переправа через зелений кордон? Чи зможу я виконати моє завдання і передати документи в руки провідника? Чи знайду його у широкому світі, йдучи пішки? Тут рідні гори, рідна земля, на станції щирі друзі, радисти, упівці. Тут, у підпіллі по рідній землі, розкинені мої товариші з Політехнічного інституту, приятелі, а у Львові працює пропаґандистом ОУН мій хлопець...

Приплющивши на хвилину очі, я пригадувала, як ще зовсім недавно сиділа у львівському трамваї, як він повернув з Личакова на Підвалля, і я побачила на розі великої площі Михайла; він стояв і слухав останні повідомлення, що линули з репродуктора. А там, у селі, мої батько й мати. Чи село ще ціле? Чи польські партизани пощадили його? Чи живі ще батьки?

Я рішуче відгоню геть думки про минуле, усвідомлюю, що вже більше не належу ні моїм рідним, найдорожчим, ні товаришам-радистам, ні іншим друзям підпілля, і думками повертаюся до моєї групи в Бусовиську; думкою я вже за кордоном. І тому стою на цій високій горі сама-самісінька, одинока, здана виключно на власні сили. Я відчула, що переді мною відповідальне завдання: через гори й доли, ліси і села, де не буде вже частин УПА, де можуть таїтися більшовицькі й польські партизани чи німецькі недобитки, я мушу зі східньої частини Карпат донести організаційний зв'язок до Бусовиська чи далі за кордон.

Швидкою ходою спускаюся з верха до станиці командира, хочеться якнайшвидше поладнати справи зв'язку й дізнатися про

digitized by ukrbiblioteka.org

повернення до Бусовиська. Командир саме снідав і запросив мене до столу. Поснідавши, ми пішли через дорогу до хати, де містилася радіостанція. Вона була обвішана дротами, а на даху височіли антени. У кімнаті було багато радистів і курсантів, які саме готувалися до щоденного навчання. Я зустріла кількох знайомих зі спільного курсу радистів і почала випитувати їх про долю інших. Вісті були сумні. Одного не стало й іншого вже немає в живих, а той загинув у бою з німцями, коли вони підпалили село і нищили населення. Мене розпитували, на якому пункті я працюватиму радисткою і висловлювали надію, що будемо тримати зв'язок на коротких хвилях. Мені було незручно обходити їх питання туманними відповідями, але до цього я була змушена. Улегшив мені ситуацію інструктор, заразом і керівник радіостанції. Він виготував проєкти коду, ми устійнили позивні, довжину хвиль, на яких триватиме зв'язок нашої місії з краєм, дав мені ще записку до провідника, і я попрощалася з усіма та вийшла з хати.

Радісно було, що за мною вже половина мого завдання. Тепер тільки треба добитися до своїх. Я пішла на квартиру командира і повідомила його, що готова в дорогу. Він розгорнув на столі карту-спеціялку Галичини і накреслив мені олівцем мій маршрут з Липи до Бусовиська. Дорога була коротша, ніж автом, бо вела навпростець стежками, полянами, горами та селами. Моїм ногам не треба було битого шляху. Мій напрям ішов повз місто Сколє, Крушельницю, Кропивник, Смільну, Недільну аж до Бусовиська. Звичайно, казав командир, точно визначити дорогу немає змоги; як переходити в різних місцях, вирішуватимуть місцеві зв'язкові чи станичні, детально зорієнтовані в терені. Для моєї охорони я мала дістати одного молодого упівця, який добре знав ті околиці, і ще одного вояка УПА, що йшов у відпустку на Самбірщину. Крім цього, тому що я мала йти по зв'язку від села до села, на кожному зв'язковому пункті я мала діставати одного або більше зв'язкових, залежно від даних обставин і безпеки, а вони мали мене передавати наступним зв'язковим. Командир припускав, що за два тижні я повинна бути в Бусовиську.

Командирова мова про два тижні дороги мене дуже розчарувала. Це ж був час, коли фронт швидко пересувався і Червона армія безнастанно робила прориви. Більшовики були вже в Долині, отже, на віддалі приблизно 25 кілометрів від Липи, а два тижні в таких умовах — це дуже довгий протяг часу. Змоторизовані радянські частини готові бути в Бусовиську скоріше, ніж я. Але командир був безрадний. Все що він міг зробити, він зробив. У дорогу, казав він, я вирушу наступного дня, бо лікар мусить скинути з мого обличчя перев'язку і переконатися, чи немає інфекції. Я мусіла скоритися командирові.

На командира чекали якісь люди, і я вирішила пройтися вздовж

потічка. Він шумів, притінений густими вербами, пінився на великому камінні й кидав кришталеві бризки на берег. Я оглянулася. Довкола було тихо й спокійно, людей не було видно. Я скористалася з нагоди, знайшла затишне місце й скупалася та випрала свою скривавлену в автовій пригоді сукенку. Мого спокою над потічком ніхто не порушив, і під вечір я повернулася на нічліг. Довго не могла заснути. Мене непокоїла далека дорога, близький фронт, більшовики, поляки, німецькі мародери.

Прокидався гірський ранок, коли я встала, втомлена й пригноблена. Я одягнулася і вийшла надвір зачерпнути свіжого гірського повітря, стрясти з себе поганий настрій. Після снідання лікар скинув з мого обличчя перев'язку, був задоволений зі свого діла, але не з мого вигляду. Розтини зажили, зарубцювалися шкірою, тільки пухлина зосталася і ще більше посиніла. Але інфекції не було причин боятися. Мене дуже бентежив вигляд мого обличчя. Я знала, що ним я буду звертати на себе увагу, відстрашувати людей, або, ще гірше, — викликати в них підозру.

Командир представив мені упівця, молодого студента Степана, та іншого вояка УПА, Вільху, який ішов у відпустку на Самбірщину. Вони мали цивільний одяг і були озброєні пістолями. Їм доручено приставити мене до Бусовиська, але, казав командир, вирішальне слово в дорозі маю я. У моїх руках була також карта з накресленим маршрутом. На подвір'ї чекали вже два місцеві зв'язкові, що були озброєні крісами, і кінь, на якого навантажили дещо харчів на дорогу, наші течки і плащ, який дав мені командир, бо моя сукенка на такі мандри була надто легка. Взагалі я не була відповідно одягнена для тривалого маршу в горах. На ногах у мене були легкі літні черевики.

Командир попрощався з нами сердечно, наказав Степанові вести себе добре, і ми вирушили стежкою в дорогу. Попереду йшли зв'язкові з конем, далі я, похід замикала моя охорона, Степан і Вільха. Ранок був свіжий і гострий, на верхах уже гріло сонце, але ми йшли ще в тіні дерев. Ішли швидким кроком, бо мені було спішно. Я плянувала пройти цю дорогу скоріше, чим за два тижні.

Ми пройшли без перешкод двоє сіл, які, як це буває в Карпатах, були досить далеко одне від одного, тому у другому селі ми дещо відпочили і пообідали. У третьому селі, за високим верхом, зв'язкові сказали, що досі ми йшли тереном, цілковито опанованим УПА, але тепер наближаємось до гір, в яких появляються вже більшовицькі партизани. Тому ми зупинилися на краю села, а один зв'язковий пішов наперед розвідатися.

Хоча про загрозу з боку більшовицьких партизанів попереджав нас командир у Липі і я була приготована на таку небезпеку, відхід зв'язкового у розвідку мене насторожив. Мої очі нервово бігали між кущами й деревами та намагалися пробити гущавину, з якої могли

digitized by ukrbiblioteka.org

виринути ворожі постаті. Проте вкоротці ми почули якийсь особливий голос птаха. Наш зв'язковий усміхнувся й сказав, що дорога безпечна, що ми можемо йти в село. На краю села стояла місцева озброєна стійка. За того воєнного часу багато сіл, до яких давно вже не сягала німецька окупаційна влада, мали свою озброєну охорону, яку творили місцеві чоловіки, що залишилися на місці і не пішли до УПА.

Було вже зовсім темно, коли ми зайшли до зв'язкової хати, і там, згідно з дорученням з Липи, з нами попрощалися попередні зв'язкові і повернулися додому. Ми заночували, і ранком Степан, Вільха, я і два нові зв'язкові вирушили в дальшу дорогу. Я була втомлена, черевики натерли мені ноги, сонце палило поранене обличчя, зарубцьована шкіра боліла, торба і плащ намучили мені руки. Правда, охорона по-джентлменськи пропонувала мені нести мої речі, але я не хотіла виглядати в їхніх очах слабшою і старалася переносити труднощі дороги нарівні з ними. Я ж була, згідно з вказівкою командира з Липи, їхнім зверхником, моє слово було вирішальне, і на такому рівні я мусіла триматися.

Ми мали щастя. Нас постійно тривожила думка про більшовицьких партизанів, поляків та частини німецької армії і ще більше їхньої поліції, але виходило так, що накреслений у Липі шлях був відносно безпечний. По кількох днях нашої мандрівки від села до села, від зв'язку до зв'язку, я зустріла на лісничівці в горах свого товариша зі студій В. Радісна була ця наша несподівана зустріч. На лісничівці було багато упівців і цивільних людей. Це була якась більша станиця з залогою. Як мені здалося, мій товариш був тут командиром, він часто видавав накази, а вояки зверталися до нього, стоячи струнко. При вечері він розповідав, що його частина охороняє цей терен від більшовицьких партизанів, які малими або більшими гуртами снують по горах, наскакують на села, переловлюють наші зв'язки, влаштовують засідки, спричиняють багато шкоди.

Якось дивно було мені слухати його розповіді. Ще наче зовсім недавно ми сиділи у спільній викладовій залі лісового відділу Політехнічного інституту, а тут, тепер, він не лісовий інженер на лісничівці, а упівський командир, що має під собою озброєну частину, зводить бої й очищує терен від ворогів. Зовсім інша людина, ніж той, кого я раніше знала.

Хоч як було мені приємно і безпечно на лісничівці, але треба було йти далі, а відпочивати щойно на наступному зв'язку. На небі був чудовий місяць у повні. Мій товариш звелів осідлати для мене гарного і спокійного коня, жартуючи, «щоб я у травах не зросила ніг», і дав сильнішу охорону озброєних стрільців.

Тільки я сама їхала на коні, що його провадив за уздечку один зі стрільців, інші йшли пішки. Ми мали перейти лісистий верх гори і

спуститися в долину, у село. Дуже обережно і тихо ми спиналися крутою стежкою вгору на верх. Мені було холодно й лячно. Місяць безжалісно освічував найбільше таки мене, бо я сиділа високо на коні, загорнута в світлий дощовик командира з Липи. Дерева й кущі кидали таємничі тіні, які рухалися й тяглися за нами. В інших умовах я, мабуть, подивляла б чудову місячну романтичну ніч. Місяць сріблив росу на високих травах, вичаровував з-за дерев тіні лісовиків, лісових мавок. Тільки ж після розповідей мого товариша з лісничівки, я не думала про мавок. Мене тривожили більшовики. Тому я з увагою пильнувала за кожною тінню, кожним деревцем. Дорога здавалася мені довжелезною, нескінченною. Ми вже лишили за собою верх, сходили в долину, але трималися лісистого терену, оминаючи полонини. «Славити Бога, ми вже швидко будемо в селі», — сказав стрілець, що провадив коня. Ми щасливо добилися до зв'язкової хати і в ній заночували.

Закінчення в наст. числі.

digitized by ukrbiblioteka.org

АФГАНІСТАН ПОТРЕБУЄ ДОПОМОГИ

Інтерв'ю з французьким лікарем Філіппом Огойаром

Цього літа наш співробітник, редактор «Форума» Володимир Малінкович зустрівся в Марселі з групою французьких лікарів, які недавно повернулися з Афганістану, де вони у важких умовах війни, що вже триває четвертий рік, надавали медичну допомогу населенню.

У розмові брав участь Філіпп Огойар, 30-річний лікар, який 16 січня цього року був полонений в Афганістані радянськими десантниками, перебував п'ять місяців у кабульській в'язниці, на основі зфабрикованого обвинувачення в шпигунстві був приречений на тривале ув'язнення і лише після примусового«покаяння» зміг повернутиися до Франції.

Малінкович поставив Ф. Огойару кілька питань.

ПИТАННЯ: Вас послала до Афганістану французька організація «Міжнародна медична допомога». Чи переслідує ця організація будь-які політичні цілі?

ВІДПОВІДЬ: Ні. Цілі «Міжнародної медичної допомоги» не мають нічого спільного з політикою. Ця організація намагається перш за все надавати безпосередню медичну допомогу населенню слабо розвинених районів світу, таких, як Курдістан, Камбоджа, Колюмбія, Афганістан, де через різні обставини є великі захворюваність та смертність. Метою організації є також і підготовка національних медичних кадрів, яких не вистачає в цих країнах. Одним словом, цілі «Міжнародної медичної допомоги» пов'язані виключно з проблемами охорони здоров'я.

Я працював в Афганістані з вересня 1982 року по січень цього року. Перші два місяці сам лікував хворих та поранених, потім навчав афганських медичних сестер.

ПИТАННЯ: Ви лікували головне афганських партизанів та навчали медичних сестер для партизанських загонів?

ВІДПОВІДЬ: Ні. Я лікував усіх мешканців тих сільських районів, де я перебував. І не лише від наслідків поранень, але і від різних хвороб, широко там розповсюджених. Та готував медсестер переважно для сільських лікарень.

Справа в тому, що в Афганістані немає лінії фронту: ось тут — радянські, а там — партизани. Окупанти хазяйнують лише у великих містах. Села ж (а в сільських місцевостях проживає біля 90% всього афганського населення) — не підвладні їм. Практично все афганське населення в тій чи іншій формі чинить опір окупантам. Радянські війська періодично влаштовують каральні операції в сільських районах. Одна й та сама територія сьогодні

перебуває в радянських руках (партизани ж на цей час десь поблизу), а завтра — вільна. На цій землі ми працювали. Лікували хворих та поранених, навчали медсестер. Через ці землі йшли до пакістанського кордону втікачі. Вони там теж потребували медичної допомоги, і їм також доводилося допомагати.

ПИТАННЯ: В яких умовах Ви працювали?

ВІДПОВІДЬ: Було важко. Основна біда — постійні бомбардування. Намагалися організувати невеличкі рухомі шпиталі. Всі великі лікарні були знищені у висліді бомбардувань. Спочатку виставляли величезні пізнавальні знаки з червоним хрестом. Але радянських пілотів вони ніскільки не бентежили. Червоний хрест був відмінною ціллю, і пілоти кидали бомби влучно — прямо на голови хворих.

ПИТАННЯ: Чи багато серед афганців лікарів та середнього медичного персоналу?

ВІДПОВІДЬ: Дуже мало. Багато лікарів або забиті на війні, або розстріляні кармалівськими підручними. Деякі пішли в Пакістан. У місті ще так собі, а в сільській місцевості працюють лише 15 афганських лікарів. На весь Афганістан. Медсестер також дуже мало. Зате багато шарлатанів. У лікуванні вправляються люди, абсолютно в медицині не обізнані. Проблема медичних кадрів — одна з найбільш гострих.

ПИТАННЯ: А як з ліками та інструментами?

ВІДПОВІДЬ: Погано. Ми намагалися взяти з собою якнайбільше ліків. Везли на вислюках з Пакістану 150 кілограмів медичних препаратів. Але це крапля в морі.

ПИТАННЯ: З якими видами поранень Вам найчастіше доводилося мати справу?

ВІДПОВІДЬ: Кульових ран було порівняно мало. Більшість поранень було від уламків авіябомб та мін. Дуже багато безруких та безногих дітей. Земля буквально засіяна мінами. Вони невеличкі, схожі на каміння, часто мають форму метелика. Діти бавляться, хапають каміння-міни і... гинуть. Найчастіше підриваються на мінах саме діти.

ПИТАННЯ: Чи відомі Вам випадки застосування напалму?

ВІДПОВІДЬ: Я таких випадків не знаю. Та пожеж після бомбардувань багато. А тим самим і багато опіків. Ніколи не забуду обпалену маленьку дівчинку — вона страшенно мучилася від нестерпного болю, а ми нічим не могли їй допомогти.

ПИТАННЯ: А чи зустрічалися Ви з наслідками вживання хемічної зброї?

ВІДПОВІДЬ: Ні. Одного разу прибігли селяни з сусіднього села з криками, що «росіяни» пустили газ. Виявилося: кілька партизанів, рятуючись від карателів, заховались у старому колодязі, а окупанти підпалили нафту і вилили її на партизанів. Дим від палаючої нафти сприйняли за газ.

digitized by ukrbiblioteka.org

ПИТАННЯ: Чи доводилося Вам бачити звірства партизанів, про які так багато розписується радянська преса?

ВІДПОВІДЬ: Ні, нічого подібного я не зустрічав.

ПИТАННЯ: Часто Вам доводилось оперувати поранених?

ВІДПОВІДЬ: Серйозних порожнинних операцій робити не доводилося. Умови не дозволяли. Витягував уламки, перев'язував судини, зупиняв кровотечі, одного разу ампутував руку.

ПИТАННЯ: А як же з тими, що поранені в груди, живіт, голову?

ВІДПОВІДЬ: Їх перев'язували і відправляли з втікачами до Пакістану. А це — 4-5, а то і 15 днів дороги. Більшість поранених і гине в дорозі.

Допомога пораненим — не єдина наша робота в Афганістані. У селах дуже багато хворих, особливо дітей та жінок. Кожен сьомий-восьмий афганець хворіє на сухоти. У більшости туберкульоза давно занехаяна: дисемінована або кавернозна туберкульоза легенів, хребта, кісток, нирок. Дуже висока смертність.

Звичайно, туберкульоза мала місце в афганському селі і до радянської окупації. Але війна призвела до гострого збільшення захворювань. Окупанти ведуть справжню біологічну війну проти населення. Знищують посіви, худобу. Бомбардування пристосовані до часу збору врожаю або інших польових робіт. Умови життя погіршились у багато разів. І, відповідно, в багато разів збільшилася кількість хворих на туберкульозу — адже захворювання на туберкульозу безпосередньо залежить від соціяльних умов. Тепер в Афганістані є села, де геть усі хворіють на туберкульозу.

Захворюваність на кір та корову краснуху часом набирає характеру епідемій, від яких вимирають цілі села. Жадної профілактики, жадного щеплення. Лікарі «Міжнародної медичної допомоги» намагаються запроваджувати вакцинацію проти туберкульози, правцю, кору та інших хвороб, але в умовах війни важко налагодити ревакцинацію населення через місяці, а то і роки після першого щеплення.

У сільських місцевостях широко розповсюджена шкарлятина. Часто трапляється дизентерія, ентеріти та інші шлунково-кишкові захворювання.

З продуктами харчування зовсім зле. Окупаційна влада розкидає з вертолетів на села, начебто у вигляді допомоги населенню, бляшанки з консервами, у тому числі зі свинячою шинкою. Та селяни-мусулмани свинини не вживають, написів на бляшанках не розуміють і тому взагалі не беруть ніяких консервів. Бляшанки так і валяються на вулицях. Коли в село входять радянські солдати, бляшанки зникають: солдати забирають їх собі. Ця «консервова допомога» абсолютно нічого не дає. Зате знищення селянських посівів та селянської худоби виявляється дуже ефективним засобом, щоб вигнати афганців з їх рідних сіл. Голод,

пов'язані з ним епідемії, бомбардування гонять народ до Пакістану. Понад чотири мільйони осіб — майже третина всього населення — вже залишили країну. А того, хто не йде, — вбивають. На прикордонні з Пакістаном є багато сіл, де зовсім немає мешканців. Французьким лікарям доводилось працювати в місцях ще зовсім недавно густо населених. Але окупанти ніяк не могли впоратися з місцевими партизанами. І вони почали інтенсивні бомбардування сіл. Селяни, покинувши свої житла, кинулися до пакістанського кордону, який, до речі, був від них досить далеко — кілька днів дороги. Лише цілком вигнавши всіх селян з сіл, каратели можуть залишити партизанів без підтримки населення. Партизанам допомагають майже всі.

ПИТАННЯ: Війну проти радянських окупантів афганці називають священною. Чи означає це, що в опорі беруть участь лише мусулмани?

ВІДПОВІДЬ: В Афганістані переважна більшість населення — віруючі мусулмани. Але в опорі бере участь міська інтеліґенція, студенти. Серед них немало проґресистів, соціялістів, демократів. Опір окупантам чинить не тільки село. У містах триває постійна підпільна війна. Коли я сидів у кабульській в'язниці, я майже кожноденно чув вибухи десь поблизу — в сусідніх районах Кабулу.

ПИТАННЯ: Чи вірять партизани в перемогу, чи це відчайдушна боротьба людей у розпачі?

ВІДПОВІДЬ: Більшість вірує в Бога, вірить у те, що Бог їх не залишить.Всі добре знають історію своєї країни, знають, що на протязі віків Афганістан успішно відстоював свою незалежність від ворогів, в тому числі й таких сильних, як англійці. Надія надає сили партизанам. Поранені афганці, яким у Пакістані відтяли руку або ногу, інвалідами повертаються в свій загін щоб продовжувати боротьбу.

При тому багато афганців вважають, що демократичні країни покинули їх, вважають себе залишеними і покладаються лише на власні сили. А тим часом їм украй потрібна допомога.

ПИТАННЯ: Як озброєні партизани?

ВІДПОВІДЬ: Головним чином радянською трофейною зброєю та ще старими англійськими ґвинтівками. Є й саморобні рушниці. Частину зброї партизани отрумують з Єгипту. Це також радянська зброя, яку СРСР постачав Єгиптові в 60-их роках. Нерідко зброю повстанцям продають солдати кармалівських військ.

ПИТАННЯ: Чи часто бувають випадки дезертирства кармалівських солдатів?

ВІДПОВІДЬ: Дуже. Прорадянський режим мобілізує до війська всіх чоловіків від 15 до 40 років. А охочих помирати за той режим майже немає. І солдати розбігаються за першої таки нагоди або переходять на бік партизанів. Говорять, що дві третини всього

digitized by ukrbiblioteka.org

складу урядових військ вже перейшли до партизанів: переходять цілими військовими підрозділами. Щиро служать режимові та особливо лютують лише ті з меншости, хто тісно з ним пов'язаний і розуміє, що на випадок перемоги партизанів рятунку їм не буде.

ПИТАННЯ: Чи відчувається, що дії партизанів спрямовує єдина організація?

ВІДПОВІДЬ: Партизанський рух в Афганістані виник спонтанно ще за часів Таракі та Аміна. З приходом радянських військ партизанська боротьба перетворилася на всенародну за звільнення від окупантів. Зараз багато партизанських груп пов'язані між собою, але єдиної організації, щоб керувала всім опором у країні, немає, хоча представники різних угруповань намагаються координувати свої дії. Зрештою, мені здається, що відсутність єдиного центру — це не обов'язково погано: в умовах партизанської війни єдиний центр можна було б набагато легше знищити, ніж множинні вогнища спротиву.

ПИТАННЯ: Як ставилися до Вас, європейця, мусулмани?

ВІДПОВІДЬ: Не було жадних проблем. І селяни і партизани завжди ставились до мене надзвичайно дружньо.

ПИТАННЯ: Яким чином Вас захопили радянські солдати?

ВІДПОВІДЬ: Я навчав медсестер в одному з сіл. І в цей час приземлився радянський вертоліт з десантниками. Вони мене схопили і почали бити. Били, по-моєму, просто так, без жадного глузду. Коли ж дізналися, що я французький лікар, почали поводитися коректніше. Забрали з собою до Кабулу на радянську базу. Там зі мною розмовляли ввічливо, але через день передали кармалівцям. Ті перевели мене до кабульської в'язниці й погрожували повісити, якщо я не погоджуся зробити заяву, що я американський шпигун.

ПИТАННЯ: І Ви повірили?

ВІДПОВІДЬ: Спочатку не вірив, але вони два місяці твердили одне й те саме: повісимо. І поступово я почав сумніватися в тому, що зможу вийти на волю. У камері постійно було 5-6 осіб, й одних кудись виводили, інших приводили. Всі афганці. На багатьох ознаки катувань. Розповідали, що до переведення в кабульську в'язницю їх люто били, вганяли голки під нігті, катували електрострумом.

ПИТАННЯ: Чому Ви визнали свою провину в тому, чого не робили?

ВІДПОВІДЬ: Якоїсь миті мені здалося, що єдина можливість вийти з тюрми — це погодитися на пресову конференцію, яку мені накидали тюремники. Я подумав, що ніхто з тверезо мислячих людей не повірить тим дурницям, які я буду говорити. Ні в Афганістані, ні в СРСР, ні на Заході. Повірити можуть лише ті, хто однаково не здібний думати чи будь-що розуміти. На пресовій

конференції в Кабулі я виступав у згоді з наперед виготовленим сценарієм і «визнав», що працював в Афганістані як американський аґент.

ПИТАННЯ: Ви вже у Франції. Як Вам здається, чи багато людей з тих, хто бачив у телевізії пресову конференцію в Кабулі, повірило у щирість Вашого виступу?

ВІДПОВІДЬ: Ніхто не повірив. Я не зустрічав ні одної людини, яка сприйняла б кабульську трагікомедію поважно.

ПИТАННЯ: Чи ув'язнення в кабульській тюрмі мало якийсь вплив на Ваші погляди?

ВІДПОВІДЬ: Так, але цілком не в той бік, куди хотіли кабульські тюремники. В ув'язненні я багато думав про побачене, багато переосмислив. Я приїхав до Афганістану лікарем, який бажав лише одного: допомогти хворим людям. Я був далекий від політики. Там, на війні і в кабульській в'язниці, я зрозумів, яке зло несе афганському народові радянський тоталітарний режим. Я зрозумів, що афганців не можна залишати напризволяще. Афганістан потребує допомоги.

ПИТАННЯ: Як Ви гадаєте, чи зможуть радянські війська цілковито підкорити Афганістан?

ВІДПОВІДЬ: В окупантів є лише єдина можливість завоювати Афганістан: знищити або вигнати з країни весь афганський народ. І вони намагаються це доконати: з допомогою голоду, епідемій та бомбардувань гонять мільйони людей до Пакістану. Радянські війська, можливо, зможуть колинебудь захопити землю Афганістану, але доки існує афганський народ, його не підкорити.

digitized by ukrbiblioteka.org

З РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

Час від часу радянська преса не забуває згадати «добрим словом» «буржуазних націоналістів» на Заході. Особливо полюбляють вони вшановувати, звичайно ж, кріпкими епітетами, «Сучасність» та її авторів. Проф. М. Кириєнко і доц. А. Демковський в статті «Критика буржуазно-націоналістичних поглядів на економічне співробітництво радянських республік» («Економіка Радянської України», ч. 12, 1982) кілька разів вдаються до цитування «Сучасности», зокрема в такому пасусі: «Спираючись на антинаукову методологію буржуазної совєтології, І. Коропецький, З. Мельник, В. Бандера та інші економісти США українського походження, які активно співробітничають у буржуазно-націоналістичних виданнях, намагаються заперечувати справедливість вирішення національного питання в СРСР. Більше того, вдаючися до різних прийомів, вони ставлять під сумнів саму можливість справедливого його вирішення в умовах реального соціялізму, трактуючи останній як систему „державного капіталізму". Так, буржуазно-націоналістичний журнал „Сучасність" намагається висунути концепцію вигаданого „нового експлуататора", а розвинутий соціялізм і загальнонародну Радянську державу зобразити як „ширму", за якою начебто „приховується не соціялістичний спосіб виробництва і розподілу матеріяльних благ"».

■

У журналі «Вітчизна» (серпень, 1983) Володимир Бєляєв рецензує книжку Миколи Дубини «Правда звинувачує. Українська література в боротьбі проти буржуазного націоналізму» (Київ, 1982). Бєляєв відомий тим, що відразу по війні був надісланий до Львова з завданням боротися проти «буржуазного націоналізму». Спільно з Михайлом Рудницьким він написав тоді відомий памфлет «Під чужими прапорами» (1954). Згодом з українського став російським письменником і переїхав до Москви, але й звідти активно допомагає київським літературним номенклятурникам боротися проти «буржуазного націоналізму». З його рецензії видно, що Дубина в названій книжці побиває націоналізм генерально: від середини минулого століття до наших днів, зараховуючи до числа ворожих авторів «антинаукових націоналістичних теорій» П. Куліша, Ю. Романчука, В. Барвінського, О. Конiського, В. Антоновича, М. Грушевського та багатьох інших. При тому ж б'є їх (діялектика!) іменами Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника... З сучасних на еміґрації рецензент наводить великий список згадуваних в книжці Дубини націоналістів: Д. Донцов, Д. Чижевський, Л. Білецький, Б. Кравців, Є. Маланюк, В. Радзикевич, Є. Пеленський, І. Кошелівець, Ю. Лавріненко, Б. Стебельський та багато інших. Особливо Бєляєв виділяє О. Оглоблина, Н. Василенко-Полонську, В. Кубійовича та М. Лебедя, хоч саме вони про радянську літературу нічого не писали.

У тому ж числі «Вітчизни» надрукована стаття Овсія Десятника «Слово про друге життя», присвячена пам'яті соліста Харківської (з 1936), а потім Київської (з 1939) опер Бориса Гмирі. Якось трапилося, що Гмиря залишився під німцями (про це тепер воліють не згадувати), але був помилуваний і 1951 року здобув звання народного артиста СРСР. Десятник нараховує, що Гмиря виконав 37 оперних партій та 545 романсів і пісень. «Друге життя» в формулюванні Десятника означає, що голос Гмирі звучить у записах і по його смерті: «Ми маємо 423 твори камерного співу і три опери, записані на платівки, і 78 творів — на магнетній стрічці. Близько 40 концертів і п'ять опер записано по трансляції на радіо, понад 20 творів по відеозапису».

■

З деякого часу в «Літературній Україні» з'явилася рубрика «Культура мови», яка подає подекули цікаві спостереження над сучасною літературною мовою. У числі від 18 серпня надрукована стаття письменника старшого покоління Костя Гордієнка «Зернисте, запашне...», в якій він зокрема висловлюється проти газетних штампів (у наступній цитаті, як і в попередніх та дальших, мова дещо припасована до нашого правопису):

«А коли ми справедливо говоримо про високий рівень моральности як духовну ознаку радянської людини, а в наших випадках відзначаємо в негативних особах *дефіцит моралі* і тут же пишемо про моральну застарілість холодильників, то чи не ставимо ми слово духовного звучання *мораль* у ряд технічної номенклятури?

«І коли польового бригадира спитають про *оптимальний варіянт сівби*, то навряд чи він швидко збереться на відповідь.

«Отож чи слід такими „сучасними" мовними засобами розмовляти з людьми? Хтось може сказати, що це, мовляв, свідчення масового культурного зростання. Це так, але народові притаманне вроджене чуття простоти і дохідливости слова, образного поетичного мислення.

«В народі скажуть *бездушність*, а не *дефіцит людяности, людині можна вірити*, а не *людина користується кредитом довір'я, порядна людина*, а не *людина з високим ковефіцієнтом моралі, збіднення почувань*, а не *девальвація почувань, безсовісна людина*, а не *людина з дефіцитом совісти*.

«Якщо ось такі „перлини" сприяють розвиткові мови, тоді даруйте...

«Мова газет рясніє казеннми зразками: *Ми і зараз на гарному рахунку, неуважне ставлення з боку організації...*»

■

Під тією ж рубрикою ще одна стаття — Анатолія Ткаченка «Не словникові холодини». З цієї зацитуємо лише кінець останнього абзацу:

«...Зрештою, як на мене, — закінчує автор статтю, — не завадило б приймати іспити з рідної мови у вступників до Спілки письменників. Парадокс? Не знаю, не знаю. Не хочеться навіть уявляти собі картини, скажімо, після диктанту в доброго словесника. Різко? Хай так, алеж час

digitized by ukrbiblioteka.org

самоуків минув, ми живемо в суспільстві суцільної письменности... Алеж література — святая святих!»

Ця цитата наведена, признатися, не без злої думки. Не щоб посміятися, мовляв, до Спілки письменників часом потрапляють люди малописьменні. Ні. Попри іронічне застереження цитованого автора, вони люди в мові досить вправні. А от якби тутешнім письменникам і журналістам на еміґрації влаштувати іспит з української мови! Як вони виглядали б?..

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У статті М. Прокопа «У сорокріччя III надзвичайного великого збору ОУН» («Сучасність», ч. 7-8, 1983) на стор. 111, рядок 5, пропущено слова «з іншими народами», що міняє зміст речення. Має бути: «Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіялізмів на платформі власних сил, а в основу своєї співпраці з іншими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу і на цій площині шукати спільних інтересів західніх і східніх народів у спільній боротьбі проти німецько-московського та інших імперіялізмів».

У цій самій статті, у другому абзаці на сторінці 120, у переліку осіб, які брали участь у розмовах з діячами польського підпілля, пропущено прізвища Зиновія Матли та автора статті.

Зміст

ДО П'ЯТДЕСЯТЛІТТЯ ГОЛОДУ НА УКРАЇНІ

3 *Валентин Мороз*: Голод 33 року й українізація.
16 *Володимир Малінкович*: Голод 1933 року на Україні.
23 *Яків Менакір*: Замордоване селянство.
32 *Максудов*: Демографічні втрати населення України в 1927-38 роках.
43 *Аркадій Жуковський*: Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932-33.
48 *Ален Безансон*: Пам'ятати й досліджувати!

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

52 *Богдан Рубчак*: Перемога над прірвою.
84 *Василь Барка*: Світло образів.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

88 *Надія Світлична*: З живучого племени Дон Кіхотів... (II).
98 *Василь Маркусь*: Білі плями в дослідженні біографії С. Петлюри.

СПОГАДИ

107 *Л. К.*: Шляхами зв'язкової.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

119 Афганістан потребує допомоги.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

125 З радянської преси.

digitized by ukrbiblioteka.org

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентіна: Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
„Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

Велико-британія: Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Ізраїль: G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam

Канада: Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001

США: Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001

Швайцарія: Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

	одно число:	річно:
Австралія	**3.—**	**30.— дол.**
Австрія	**45.—**	**450.— шил.**
Англія	**1.25**	**12.50 фун.**
Аргентіна	**7000.—**	**70.000.— пез.**
Бельгія	**100.—**	**1.000.— б. фр.**
Бразілія	**200.—**	**2.000.— н. круз.**
Венесуела	**3.50**	**35.— ам. дол.**
Голляндія	**7.—**	**70.— гул.**
Ізраїль	**20.—**	**200.— шек.**
Канада	**3.50**	**35.— ам. дол.**
Німеччина	**6.—**	**60.— н. м.**
США	**3.50**	**35.— ам. дол.**
Франція	**15.—**	**150.— ф. фр.**
Швайцарія	**6.—**	**60.— ш. фр.**
Швеція	**15.—**	**150.— к.**

Додаткові кошти передплати нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних представників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища редставників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо пересилати безпосередньо на адресу адміністрації Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.

Адреси для вплат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

Леонід Плющ

У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Переклад з російської і редакція Марка Царинника.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіятрів» КҐБ,

— історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів,

— етапи боротьби молодого ідеаліста й ученого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,

— першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі.

Ціна 16 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміґрації — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Европі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

digitized by ukrbibfioteka.org